114146

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A RÓMAI KULTURA LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Encycl. O.
79.22.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A RÓMAI KULTURA LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

ÖSSZEÁLLÍTOTTA GERÉB JÓZSEF

BUDAPEST, 1917
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
KIADÁSA

A RÓMAI KULTURA LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

GERÉB JÓZSEF

BUDAPEST, 1917

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

114196

MAGYAKADEMIA
KÖNYVTÁRA

R
1977

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ELŐSZÓ.

Az állameszme mai világháborúnk borzalmai között oly hatalommá emelkedett, amilyen csak's a klasszikus ókorban volt. Az antik római világ az állameszmét valóságos kultuszban részesítette, s ez érzés bennünk ismét jelen valóság lett. A klaszszikus ókor államférfiait, költőit, gondolkodóit, egész kulturáját közelebb érezzük hozzánk; ez a legújabb szellemi áramlat igazolja e kis könyv megjelenését.

Annak a népnek a kulturájáról akar összefoglaló képet adni, melytől maga e szó : *kultura* ered, a legfenségesebb fogalom, melyet csak ismerünk. Kirekesztettem belőle mindazt, amit szintén latin szóval inkább civilizációnak nevezünk, vagyis azt, amit a polgárosult világban az élet kényelmére és finomítására az emberi szellem feltalált. Nem tárgyalja e könyv a lakásnak, a közlekedésnek, a városi életnek amaz eszközeit, melyek a római embernek kényelmet és egészséget adtak ; mellőz majdnem mindent, aminek csak históriai és archeológiai becse van, hogy annál több tért nyerjen a műveltség ama vonásai számára, melyek az emberi lelket átalakítják s benne a legnemesebb érzéseket keltik fel. Azon kultúrtörekvésekről lesz itt tehát leginkább szó, melyek Rómából kiin-

dulva európai és magyar műveltségünknek szilárd alapjaihoz tartoznak.

E szempont az anyag olyan csoportosítását kívánta meg, hogy főleg a császári korszak első két századában kialakult kultúráról szóljanak az egyes fejezetek. A rengeteg nagy irodalomban és az anyag kiválasztásában szellemtől duzzadó kalauzom volt Birth Tivadar, marburgi professzor könyve: Zur Kulturgeschichte Roms (II. kiadás, 1911, Quelle és Meyer). Sokat vettem át belőle, de sokat ki kellett rekesztenem és egyet-mást közbeszúrnom, amit fontosnak tartottam.

Budapest, 1916 november havában.

Geréb József.

I.

A fejlődő Róma.

Nincs földünkön emberi telep, melynek oly vonzó ereje volna, mint az «örök város»-nak. Az ókori császárok idejében a világ központja volt és rajokban jöttek látogatására az idegenek. A pápaság székhelye vonzotta és vonzza még mindig a buzgó lelkeket. A kifejlett történeti- és műérzék talán még nagyobb mértékben szaporítja a «Rómajárók» számát, mint a császári pompa meg a Vatikán múzeumai és felülmulhatatlan művészeti kincsei. Mert a városnak rendkívül sok emléke beszél az emberi faj multjáról, küzdelmeiről, dicsőségéről és dicsőségének mulandóságáról. Hatása páratlan volt az emberiség szellemi fejlődésére és talán túlzás nélkül mondhatom, hogy a világtörténelem szólal meg falai között.

Ha oda érkezünk: a nagy vasúti pályaház, a rengeteg pénzügyi és igazságügyi palota jelzi a modern főváros izgatott életét. A barok templomok, Bernini kútjai és Szent Péter bazilikája már négy évszázadot jeleznek visszafelé. A Laterán, Santa Maria Maggiore, Santa Maria in Cosmedin, Constantinus diadalíve: ez tovább egy évezred.

Aurelianus városfalai, az angyalvár, a Pantheon, Castor temploma, Sulla tabulárium, Servius falai: ez ismét egy évezred. Mily mérhetetlen fejlődés a földnek egyetlen pontján! És mégis inkább visszafelé látom a fokozatot. Mert bár Róma átalakulóban van ma is, hogy egy újkori állam méltó központja legyen, és nagy feladatok megoldására vállalkozott: legújabb alkotásai nem versenyezhetnek a pápaság emlékeivel. A barok korszak épületei Rómában bizonyára pompázók, de nem igen épületes erkölcsöknek az emlékei. Renaissance-korabeli alkotásai e korszaknak legnagyobb csodái, és mégis inkább Firenzében élvezzük az emberi szellem új fellobbanásának hevületét, mert ez a város, és nem Róma volt a renaissance-mozgalom megindítója. A középkor emlékei bizonyára tiszteletet keltenek a hívő lelkekben, de mennyire eltörpülnek ezek az alkotások az ókori Róma hatalmának és nagyságának imponáló romjai mellett. A középkori Róma szelleme nagy hatással volt az emberiség sorsára, de oly hatalmas nevelője mégsem volt, mint az a kultúra, mely Kr. e. 130-tól Kr. u. 180-ig, a Gracchusok korától Marcus Aurelius császár koráig fejlődött ki. Európa története úgy alakult, hogy műveltségének világi elemeit és erkölcsi alapjait ennek a három századnak köszöni.

A klasszikus római kultúra harci fegyvereivel, okos közigazgatásával, technikai vívmányaival, kereskedelmével és iparával, bölcs törvénykezésével és türelmes vallásával Európa urává küzdötte fel magát. E római kultúra nevelte a középkorban az újabb nemzeteket, minket magyarokat is; részben ma is nevelő szerepet tölt be, mert gyü-

mölcseiből mint a mult örökösei mi is szedegetünk. És e kultúra kiinduló pontja verekedni és harcolni kész parasztoknak alacsony falakkal bekerített kis községe volt, mely 2700 éves páratlan fejlődésével vonzza a hívőket és hitetleneket, a kutató tudósokat és művészetkedvelőket, a kíváncsiakat és léha szórakozókat egyaránt.

E latin szó: *cultura*, tulajdonkép földmívelést jelent. De egy nép, mely nomád életből földmívelésre tér át, ezzel még a mi felfogásunk szerint nem lesz kultúrnép. Így gondolkoztak a régi rómaiak is, akik azt mondják nekünk: a földmíves élete műveletlen, mert csak állatokkal közlekedik; egyedül városi élet teremt kultúrát. A népnevelés vallásos, ipari, művészi elemeinek, főleg pedig társadalmi szervezetnek, államalkotásnak kell hozzájárulnia. Röviden talán így határozhatnók meg: kultúrnép az, mely ír és olvas. Mert csak az írás teremt hagyományt s csak ahol hagyomány alakul, van haladás is.

Ha e tétel igaz, akkor a római mindaddig nem volt kultúrnép, míg a görögöket nem fogadta el mesteréül, mert nem tudott írni. Tőle vette át a betűket, még pedig valószínüleg a Kr. e. 7—8. században. Ami akkor Itáliában Róma körül kultúrérték volt, annak görög az eredete, nemcsak az írás. Róma további fejlődésében a görög szellem hatása mindinkább erősbödik. A legyőzött Hellas leigázta és nevelte a győztest, s midőn Róma később a görög világot, vagyis a Földközitenger keleti medencéjét hatalmába kerítette, már akkor maga is teljesen göröggé lett; a műveltek majdnem oly jól beszéltek görögül, mint latinul.

Könyvünk tehát tulajdonkép a rómaiaknak görög szellemmel átitatott kultúrájáról beszélhet csupán; ez a görög műveltség volt az, mely az újabbkori népeket felnevelte. A rómaiak lettek ösvénytörői, megörökítői a görög kultúrának; tőlük vette át az európai világ. A görög műveltség csodálatos elemei, hogy csak a filozófiát, a természettudományokat, a nemes erkölcsi ideálokat, a jogot, a művészetet említsem, politikailag végtelenül gyenge kis államokban, a kisázsiai Miletosban és Athénben keletkeztek vagy fejlődtek ki. Róma zsákmánynak tekintette őket, azonban vérmérsékletének és céljának megfelelőleg átalakította, átültette szellemébe, lefordította nyelvére, sablont alkotott belőlük, hogy a különböző tartományaiba beleillessze, és sikerült is neki hosszú ideig birodalmának nagy arányaihoz idomítania.

De tulajdonkép csak Augustus és utódai, vagyis a római császárság végezte ezt a nagy kultúrmunkát, amennyiben a birodalmat közigazgatásilag szervezte és saját céljaival, saját ideáljaival töltötte el. Tehát főkép a római császárság, a világbéke kultúrája az, melyet a következő fejezetekben könyvünk ismertetni kíván. Csak magyarázat végett, szükséges bevezetés gyanánt kell foglalkoznia a fejlődő Rómával.

Itália hatalmas földnyelvként nyúlik bele a tengerbe; de a rajta élő nemzet még ma sem mondható hajós népnek; a legrégibb időben sem volt az. Róma nem a tengerparton alakult; Athénnel és Karthagóval ellentétben szárazföldi hatalomként nőtt nagyra, s ezért lett egyszersmind századok hosszú során át oly győzelmes állam.

Itália az ókorban nem volt vízben oly szegény, mint ma ; hegységei őserdőkkel voltak tele. De már a történetelőtti korszakban megkezdődött az erdőirtás és vele kapcsolatban a földmívelés. Kr. e. 1000 körül tűnik fel Itáliában a vas, ugyanekkor kezdenek ásni halottak számára sírokat, s a talált legrégibb aknasírok ebből a korból valók. A földmívesek ekkor megerősített falvakban gyűlnek össze, hogy ingó jószágaiknak biztos menedéket adjanak. A mai ember, ki az Apennineken átutazik, igen sok magaslaton lát csillogni kis városokat ; ezekben gyakran alig fér el több kétszáz embernél. Hasonlókép már akkor építettek községeket hegyekre, hogy a szomszédok rabló támadásait megnehezítsék vagy lehetetlenné tegyék. Országutak a völgyekben nem voltak ; a néptörzsek szövetkeztek vagy viaskodtak egymással ; szűk körben éltek és nem igen kérdezték, hogy túl a határon miféle szomszéd túrja ekéjével a földet. Sűrű erdők alkották a határt. A természet pazarul ontott gyümölcsöt és gabonát. Az olasz föld ragyogó napja akkor is oly áldólag árasztotta sugarait, mint ma, s a délvidéki ember különben is igénytelen. Mi különös valami történt volna ily viszonyok között? E történet nélküli, egyszerű népéletet mi zavarta volna?

De Kr. e. 800 körül, vagy tán előbb, kikötött hajóival az etruszkok népe, egy kisázsiai idegen nyelvű barbár nép, mely Firenze, Perugia, Orvieto vidékén, vagyis a mai Toscanában és Umbriában, az «árnyas» földön ütött tanyát. Csakhamar azután görögök is alapítottak a déli partokon városokat, aminők Cumae, Nápoly és Tarentum. Érdekes találkozás, hogy a hagyomány sze-

rint ép ekkor, Kr. e. 753-ban alakult meg a Tiberis mellett Róma is, még pedig Latiumban, a latinok földjén.

A város kétségkívül csakhamar kereskedelmi központtá fejlődött ki. Közép-Itáliának a Tiberis a legnagyobb folyója, s rajta az ókorban a tengertől Rómáig tengeri hajók is könnyen följuthattak. A hegyes vidékről pedig a folyón úsztatták le a termést. Latinok és szabinok egyidejüleg és versengve alapítottak a hét halmon telepeket, melyek hosszú küzdelem és alkudozás után egységes várossá olvadtak össze. De a Tiberis jobbpartján, mindjárt a Janiculum és a Vatikán dombján túl kezdődött az etruszk föld és a község meghódolni volt kénytelen. Róma nem volt kezdettől fogva a folyton győzelmes város; hosszú időn át a sokkal hatalmasabb etruszkok vertek rá békót. A mondabeli hagyomány, hogy négy nemzeti király után az etruszk származású Tarquiniusok lettek a trón birtokosai, csak leplezi, de sejtteti e hódoltság tényét. Mindazáltal a város talajából egyetlen egy etruszk felirati emlék sem került felszínre. Ahol az etruszkok uralkodtak, ott csak az úri réteget alkották; a legyőzött nép maradt, amilyen volt.

Milyen is vala Rómában az emberi élet, mielőtt az etruszk kultúra benne gyökeret vert?

Az akkori Róma sűrűn összeépített vályogkunyhókból állott; tetejüket szalmazsúp fedte, egyetlen lakószobába szorult a család. A padláson volt a termés, az udvari istállóban a marha, mely az utcákon át járt legelőre; a tűzhely füstje az ablakon át szabadult ki. Így lakott az ősrómai télen a Palatinuson és a Quirinálison, nyáron

pedig kivonult a mezőre, hogy földmunkát végezzen. Még az előkelő is maga járt ekéje után. Kövezetlen utak és meredek lépcsőzet kötötték össze a két halmot a városban. Köztük a völgyekben posványos a talaj ; olykor csónakokon jártak rajta, míg a csatornázat le nem vezeti a vizet és nem enyhíti a maláriát. A közeli erdőből gyakran látogattak ide farkasok. Bozontos arccal, bőrruhában és bőrkucsmában járt-kelt a római, egy vad bandita tipus, aminőt Itáliában az Abruzzók vidékén ma is láthat az utas. A városban nem volt templom, sem istenkép ; berkekben vagy szabad ég alatt hoztak áldozatot ; a kürt hangja hívta egybe a városi tanács tagjait. Minden kilencedik napon vásár volt, s ekkor hozta be a vidék birtokosa a termést, amelyet kezdetleges városi iparcikkért (vas- vagy bőrárúért) cserélt be. Varga- és szabómunkát vagy sütést a ház népe végzett, erre való volt a cselédség. Pénz nem forgott ; cserekereskedés dívott, s ezen idő pénzegysége a marha ; ezért volt a pénz neve *pecunia*, a *pecu* (barom) szó származéka. Láb és hüvelyk szerint mértek ; a rőf az alsókar hosszúságát jelezte ; a földet iga (iugum) szerint mérték, vagyis ama terület szerint, melyet egy ökörpár egy nap alatt felszánthatott.

A munkát ünnep váltotta fel, melyet istenek tiszteletére rendeztek, mert életüket vallás hatotta át. Cerialia ünnepén rókákat kergettek és égő fáklyát kötöttek rájok. Consusnak, a termés istenének öszvérversenyeket rendeztek, hogy a teherhordó állatok egyszer kedvükre is futhassanak. A határkő ünnepén a szomszédok barátságos lakomát ültek. Terminus, a határkő, isteni rangban

állott. Pales volt a barmok védője, Faunus az erdőé ; Pales ünnepén az ifjúság égő szénakazlakat ugrott át, Faunus ünnepén farkasbőrbe bújt ; emberek szíjakkal kergették a nőket a Palatinus körül, hogy gyermekeik legyenek. Aratódal ritmusára szabták imáikat ; de e kezdetleges versekből nem maradt fönn irodalmi emlék. A népnek nem volt képzelő és alakító ereje ; már az ősrómai népben ott lappangott a jogászhajlam, költői vénával nem dicsekedhetett.

De az istenekben, akikhez imádkoztak, volt valami kisérteties és fenyegető, a különben bátor római mindig remegett, ha rájuk gondolt. Az őskor vallásában az aggodalom az uralkodó vonás. Ha a görögöket kérdezték, hogy mivel hódították meg a rómaiak a világot, az okot istenfélelmükben találták. De nem egytől féltek, hanem soktól s vigyáztak, hogy a félelmes hatalmak közül egyet se sértsenek meg valamikép. A *religio* mint vallást jelölő szó Rómának találmánya ; egy nyelv sem adhatja vissza megfelelő szóval. Erkölcsi fogalom ez, mely a kötelezettség tudatát, minden ember vagy isten iránt a lelkiismeretességet fejezi ki. Az egyszerű ember teljes függést érez a természetfölöttitől, mely a természet mögött elrejtve lappang, és a religióban olvad fel ez az érzés. Reális tudományok nem fejlődtek ki Rómában, asztronómia sem ; azért nem gondolt a római sohasem arra, hogy napot, holdat, vagy csillagokat imádjon. Épúgy nem látta az istenekben a polgári erkölcs törvényhozóit. Concordia és Pudicitia olykor ugyan részesült tiszteletben, de az istenek körében nagyon hátul állanak. Gyakorlati szempontok döntöttek itten. A szántóvető

a szántás istenét hívta, a boronázó a boronázás istenét; mert ott leselkedett és fenyegetett Rubigus, a rozsdakór istene. Janus őrzi a kaput, vagyis a kapu maga van istenítve. Deverra volt a söprés istene, s e söprés volt védőeszköze a betegágyas asszonyoknak, hogy ne lopózzék hozzá és kínozza valamely gonosz szellem. A gyermek első kiáltásakor, első lépésekor külön istenhez imádkoztak. Temetkezésre, sőt csatornákra is külön istent hívtak fel védőül, szintúgy a családi perpatvarnak is külön istene volt, mert ily perpatvar ép oly meddőséggel fenyegeti a családot, mint a földi munkálatot a rozsda vagy üszök.

Mindebben kevés a képzelet, de annál több az okos óvatosság. Ezeknek az isteneknek volt ugyan nevük, de nem volt alakjuk; elég volt őket nevükön szólítani. A rómaiak csak azt akarták tudni, hogy ők mit kívánnak. Ezért volt a nevük *numina*, azaz intések, akaratnyilvánulások. Míg a görög istenek emberekkel is társalognak és utódaik születnek, fogatokon száguldanak át az égboltozaton vagy hármasszigonnyal a vizeken: a merev, gyakorlati rómainak ily szép szemlélete és üde képzelete nem volt. Istenek házasságáról nem beszélt, a numenek többször semleges neműek. Így maga *Venus* tulajdonkép semleges fogalom (mint pl. genus); nem a szív vágyának és szerelmi epedésének, hanem a konyhaültetvények növekedésének volt a megszemélyesítője. Juno viszont eredetileg hímnemű, és csak a görög-etruszk vallás hatása alatt lett női alak és Juppiter házastársa.

És mégis lakozott az ősrómai lelkében jámbor miatyánk érzete. A délvidék csodálatos ege ép

úgy sugárzott fölötte, mint manap. Kezével tehát ő is Juppiterhez fohászkodott, hisz e névnek jelentése «égi atya». Sőt Mars, a harci isten is Marspiter nevet kapott, a miből következik, hogy nem képzelték fiatal embernek.

De Juppiter elsősorban félelmet keltett a római emberben, mert a villám tüneménye tapad hozzá. Ő dörög a tarpéji sziklán, s a hely, hol nappal a villám becsapott, félelmes villámsír gyanánt volt bekerítve. Ékalakú tűzkövet őriztek a Capitoliumon, s éz volt az isten jelképe; az isten maga volt a villám. Mars nevét szintén remegéssel ejtették ki. Ő idéz elő tikkasztó száraz nyarat, neki ajánlják fel engesztelésül évenként a gabona és az állatok zsengéit. Egész néptörzsek: a marsusok és marrucinusok, tőle kapták a nevüket. Mert veszedelmes járványok idején e félelmes istennek ajánlták föl az illető évnek ifjan serdülő legénységét, mint «ver sacrum»-ot, szent tavaszt, a mikor isten nevében és védelme alatt e Marslegények elindúltak messze vidékre, s kalandos kóborlás után új tanyára leltek. De ily kivonulás szomszédok szorongatását, háborút idézett elő; mert szükségük volt földre, asszonyokra, s ez az oka, hogy a tavasz istene, Mars, akiről a rómaiak a március hónapot nevezték, a rómaiaknak Hadura lett.

Szerencse fia volt, ki otthon maradt Lareseinél.

Ez a *Lar* helyi szellem, mely a talajt védi. A szomszédok hármas keresztútaknál összejöttek, hogy Lareseiknek közösen áldozzanak. De a lakóházat is védi a Lar a cselédekkel együtt, és ételt kér maga is a tűzhelyen, különben nem segít. Mert ezek az istenek mindnyájan éhesek;

a családhoz tartoznak és vele esznek. A hány a telek, annyi a Lar ; számuk végtelen. Sőt Mars módjára maguk is kivonúlnak a harcba és halált okozhatnak. De senki sem látta őket, képeik sem voltak. Ebben az időben a temetkezés még nem volt kifejlődve, az alvilágról sem volt még kifejlett fogalmuk. A februárius volt a halottak hónapja ; ez volt eredetileg utolsó időszaka az évnek, mely márciussal kezdődött. Félelmes gödröket ástak ; ebbe dobtak áldozatúl gabonát, később pénzt is. Az elhúnytak szellemei, a *Larvák*, sírjaik körül röpdesnek, a családi házba is beosonnak, és éjjel a lakosok fekete babszemet szórnak a küszöbre, hogy kedveskedjenek nekik.

Így töltötte a római ember a nyarat munkában és harcban, míg télen lustálkodott. Természetesen családi élete is durva és barbár volt, szigorú patriarchalis formákhoz kötve. Az apa nemcsak birtokosa minden vagyonnak, hanem feleségének, gyermekeinek és szolgáinak is szigorú ura. A házasodni készülő egyrangú házból vétel útján szerez asszonyt, aki ezentúl megválik családjától. Ha bűnt követ el, ura eltaszíthatja, sőt megölheti. Ha gyermeket szül urának, ez, ha el akarja ismerni, felveszi a földről ; de ha nem tetszik neki, ott hagyhatja, sőt el is dobhatja. Ha nincs örökös, csak a férj rokonai közt oszlik meg a vagyon. A fiú nem szerezhet földet a maga nevében ; sőt barmait is megvonhatja fiaitól az apa. Az örökbefogadás (adoptio) üzleti eljárás volt, mint a házasság, és csak felnőtt ifjakat fogadtak örökbe, mert az adoptio célja az volt, hogy a gyermektelenek családját fenntartsák. Az adótörvény is szigorú volt. Ha az adós nem fizetett, a hitelező

hatalmába került, aki hatvan napi haladék után az adóst eladhatta rabszolgául, sőt meg is ölhette.

Kezdetben a vérrokonok külön kis törzset alkottak. De mihelyt az állam megalakult, mely sok ily törzset egyesített, a családapa hatalma korlátok közé szorult. Mert a ház fiai katonaszolgálatuk alatt nem az apa, hanem a hadvezér uralma alatt voltak. Ugyancsak a fiúk az apával együtt szavaznak a népgyűlésen. Végre állami tisztségeket is betölthetnek, s olykor az apának előljáróivá válnak. Így fejlődnek ki az államban magasabb és tágabb kötelességek. A régi XII táblás törvény úgy szól, hogy senkinek sincs joga tetőcsatornáit a szomszéd rovására megváltoztatni. És ez igazán jellemző: a polgártársra való tekintet szabályozza az érintkezést. Senkisem temetheti el halottját városi telkén; ezt is a közjó kívánja. Végre az állam adót vet ki, és az ő bírói hatalma szabja meg a pénzbirság vagy a testi fenyíték nagyságát.

De különben is korán enyhültek bizonyos mértékben az erkölcsök. Vérbosszút, mely a görögök között némely vidéken még ma is fennáll, sohasem említenek római forrásaink; nagyon hamar felváltotta az engesztelés. A családi életben korán és mindinkább helyet kapnak az asszony rokonai is. Hagyományaink szerint üdvözlés alkalmával a csók volt ennek külső kifejezője; még pedig ily csókot hatodiziglen kérhettek egymástól a rokonok; ez volt a *ius osculi*, a csók joga. De ez a jog eltiltotta a házasságot, mert rokonok közt a házasság egészen a hatodik izig volt tilos.

Rómában az államot a királyság teremtette meg. Így volt egykor minden családfő otthonának

királya. Vagyis az állam a családi intézményt vette mintául. Ezért volt magának Rómának is saját tűzhelye Vesta templomában, és a Vesta papnők szűziesen őrizték ezen állami tűzhely lángját, melyet évenként egyszer meg kellett újítaniok. Az állam is szerez földbirtokot, midőn az ellenség területén foglal, maga is megüli saját isteneinek ünnepét, megvan a maga állami vallása. A monarchikus állam a kultúrának első nagy alkotása. De már a Kr. e. hatodik században megszünik nemcsak Rómában, hanem egész Itáliában a királyság, ez az írás terjedésével szorosan összefügg. Ahol irodalom fejlődik, írásbeli eljárás terjed, ott megalakul az önkormányzat, és Róma köztársasággá lett.

Az állameszme Rómában gyorsan és fenséges módon igázta alá a szűkkeblű családi felfogást. A rómaiakat az állam gazdagokká tette. Egy újabb, politikai és kereskedelmi egoismus ébredt föl, mely csakhamar szárazföldet és tengert is számításba vett. Így alakult meg a polgárban a tömeg önzése, mely hazafias érzéssé, szinte vallássá magasztosul. A görög állameszme, mely az egyént a köznek teljesen alárendeli és elnyeli, Rómában fejlődött ki a leghatalmasabban. Felvonulnak a hősök nevei: Cincinnatus, Camillus, Regulus, Scipio stb., szintúgy erényeik: a szigorú törvénytisztelet, a katonai fegyelem, a rendületlen kitartás, szívósság az ellenállásban, minden katonai dologért való lelkesedés. Nem dicsőségvágy, *uralomvágy* vezette és vitte őket mindig előre. A dicsőség vágya talán inkább keleti vonás, uralom- és haszonvágy római tulajdonság.

Római erényekhez tartozik azonban a politikai vallásosság is, melyet maga az állam gondozott és ápolt. Az államnak most saját istenei vannak, ő állapítja meg az ünnepi naptárt, megfigyeli a madarak repülését, az égi jeleket stb. Elsősorban Mars istent, az öldöklőt tiszteli. Innen magyarázható az, hogy minden nyáron visel háborút. A nyári harc a római életmódhoz tartozik; minden tavasszal van fegyveravatás és minden októberben szertartásosan tisztítják meg a használt fegyvereket. Az ellenségeskedés kezdetén fegyvert dobnak át a fetialis-papok az ellenség határán, ez a hadizenet; csata előtt pedig az egész hadsereg lustrum, vagyis tisztuló avatás alá kerül. De az ellenségnek is vannak isteneik; hogyan harcoljon tehát a jámbor római, aki semmi istenit nem akar megsérteni, az ellenség istenei ellen?

A római óvatos; az ostromlandó város falai előtt áldozatot mutat be az ellenség isteneinek; ünnepélyesen kihívja a városból és megigéri nekik, ha követik hívó szózatukat, hogy Rómában szíves fogadtatásban és tiszteletben fognak részesülni. Így vette át Róma tényleg sok elfoglalt városnak isteneit; templomot és ünnepnapot rendelt nekik; és ez az eljárás jelölte ki arra, hogy az összes istenek otthonává legyen; mindig a vallásosság központja volt. De elsősorban a villám istene, Juppiter vált Róma számára a győzelemnek állami istenévé. Ha egy hadvezér győzelmesen tért vissza a városba, Juppiter szobrához hasonló öltözet ben vonult föl triumphatorként a «szent úton» (Via Sacra) négyesfogatával a Capitoliumra. Vagyis: az isten volt a győztes, az ült diadalt és nem az ember, aki csak eszköze volt. Más váro-

soknak is volt Juppiter istenük, de Róma Juppitere a legjobb, a legnagyobb (optimus maximus), mert törzsének összes tagjait felülmúlta.

S íme új dolgok tünnek elénk : Juppiter szobra, melyet kezdetben agyagból égettek, szintúgy templom, isteni ruházat, továbbá a hadvezér triumphusa. Mindezek a dolgok etruszk hatás alatt honosodtak meg. Kr. e. 700-tól 400-ig alig beszélhetünk görög-római kultúráról, hanem csak etruszk-rómairól. De maguk az etruszkok is a görögöktől szerezték e becses kincset meg a művészetet.

Milyen is ez az etruszk művészet?

Aki Itália múzeumaiban járt, meglepődve láthatta azokat a nagystílű és sajátosan merev művészettel kidolgozott értékes bronzműveket, a milyen pl. az arezzói chimæra. Nem etruszkok készítették, hanem az etruszkok ízlése szerint megrendelésre ión görögök. Ide tartozik a római capitoliumi múzeumban az ércfarkas, a város jelképe. Már kisázsiai őshazájukban görög befolyások alatt állott az etruszkok barbár, élveteg úri népe ; most hajóival a tyrrhéni tengeren uraskodott. Az Appenninekben rezet és vasat bányászott, csakhamar buja kereskedő-néppé fejlődött és azon volt, hogy a városi életnek mindama kellemességeit, melyeket az elmés görögök feltártak, maguk is elsajátítsák. A görögöktől vették át a betűket ; következett azután a kőből épített lakóház, a gyapjúból font könnyű és szabad görög ruházat. A hatodik században már templomokat építenek, szobrokat készítenek. Sírjaik ekkor földalatti termekké szélesednek, boltozatos mennyezetekkel, hová az utazó ma is csodálattal száll le.

Gazdag domború művekkel ékített koporsókat találtak itt, a falfrízek hatásosan vannak befestve eredeti, sőt ijesztőleg energikus képekkel. Ezeknek a nekropolisoknak köszönhetik a múzeumok azt a számtalan görög díszedényt, melyek alapján a görög vázafestészet történetét meg lehetett írni. Az etruszkok hajói ezrével hozták azokat Athénből.

Az ásatások tehát az etruszkokat teljesen új életre keltették a tudományban. Mert az ötödik, negyedik és harmadik század ama síremlékeiben valószerűen ábrázolva és szinte megelevenedve jelennek meg előttünk. Nagyobbrészt öregebb, jól táplált, nyers és józan arcok, olyan korból, mikor még a szomszédos Rómából egy arcképet sem ismerünk. De kiegészítik e felvilágosítást a harci eszközök. Vasfegyverek, sisak, hajító-dárda tűnik fel most az etruszkok között, szintúgy a városok páncéljai, értem a városfalakat, akkor még bástyatornyok nélkül. A város derékszögű alapterve, a minőhöz hasonlót a római tábor is mutat, szintén az etruszkok vívmánya, valamint a földmérés, a kataszter. Még jelentősebb érdemük, hogy Itáliában az ötödik században ők vernek először pénzt és megállapítják a súlymértéket. A pénzgazdaság ugyanis lassan fejlődött ki. Végre a mocsaras talajok kiszárítását, csatornák építését szintén az etruszkoktól tanulhatták a rómaiak.

Nem szabad azonban felednünk, hogy a rómaiak a görögöktől közvetlenül is sokat vettek át. Veiinek, a Rómához közel eső etruszk városnak falai kilenc km hosszúak voltak, Rómáéi majdnem tíz km hosszú kerületben futottak, vagyis Róma már Kr. e. 350 körül legnagyobb városa volt Itá-

liának. A plebeiusok bevándorlása folytonosan növesztette a lakosságot, de valamint ma, úgy régebben is voltak lakatlan területek Rómában a falakon belül: istenek régi berkei, fenntartott helyek a környékbeli lakosság számára, ha a városba menekült. Elsősorban a betűket vette át Róma közvetlenül a görögöktől, s míg az etruszkok jobbról balra írtak, Róma kezdettől fogva fordított rendben vetette betűit. Ebben is korán megnyilvánul a rómaiak gyakorlati érzéke, amint a számottevő görög irodalom is balról jobbra írt. Szintúgy közvetlenül a görögöktől kapta Róma már 451-ben a serkentést, hogy XII táblás törvénykönyvét megszerkessze. Ez lett az első iskolakönyv, Rómának ősrégi abc-könyve.

De azért Itália talán mégis etruszk uralom alá került volna, mert hisz e nép hatalma olykor az egész itáliai félszigetre kiterjedt, ha nem kapott volna kívülről lökést. És egyszerre megváltozik minden, és Róma hatalma gyorsan fellendül. A gallusok betörtek északról Brennus vezérlete alatt és összetörték az etruszkok hatalmát. A gazdag Róma azonban Brennustól pénzért megvásárolta visszavonulását. Eddig Róma Közép-Itáliának körülbelül 460□-kmnyi területén nagy kereskedelmi központ gyanánt szerepelt. Most egyszerre két kézzel lát munkához, mindig a haszon lebeg szemei előtt, csakhamar az etruszkok örökébe lép, meghódítja egész Itáliát, tönkreteszi Karthagót, lábát megveti Hispaniában, Hellasban — a Kelet csak bámulva nézi a dolgot — és békét parancsol Antiochusra, Szíria hatalmas királyára. Az itáliai paraszt pedig, bár nem vágyódik idegenbe, megtölti a Scipiók légióit és győztesen

hatol át a görög világon a kisázsiai Magnesiáig. A római haderő ellenállhatatlannak bizonyul s ezt őserejű legénységének köszöni. De ebben is sokat tanult az etruszkoktól; etruszk volt a tábor rendje, szintúgy a római phalanx csatarendje. Ijászaik nincsenek; eredeti fegyverük a pilum, a kampóval ellátott hajítódárda, de ez csak a harmadik században lesz használatos. Csakhamar azután a görög haditudomány is hatással van reá; tőle veszi át a tengeri hajóhadat, az egész tüzérséget, a különböző hadigépeket, az ostromtornyokat, emelőcsigákat és csapó-hidakat.

De miféle kultúrértékek azok, melyeket Róma maga teremtett és adott a világnak? Itt elsősorban a város alkotmányát vehetjük figyelembe. Katonás nép alkotmánya ez, hadereje pedig néphadsereg: 17. évétől a 47. évig minden ember hadköteles. Minden évben szednek katonákat, de nem mindig sorozzák be a seregbe az évnek összes hadköteleseit.

A városi közigazgatás pedig három tényezőből áll: népgyűlés, senatus és tisztviselők. A senatusban és népgyűlésekben csakhamar felcsillan a római ékesszólás, az élő szó hatalma, szintúgy nyilvános törvényszéki tárgyalásaikon. Mert a római született szónok volt, s a mai olasz ember is az. Senatus és népgyűlések a törvényhozásban kölcsönösen kiegészítik egymást. Amellett az utóbbiakban az összes polgárok összegyűlnek, a legfontosabb gyűlések hadi létszám alapján alakulnak, mert a polgár katona, a katona polgár. Ugyanaz a nép választ évenként két consult, mialatt katonai menetben vonul fel a Marsmezőre és a Capitoliumon a vörös hadizászló len-

gedez. Az állami hivatalokat mindig csak egy évre töltik be, s ezek tiszteleti állások minden fizetés nélkül. Róma két consulja gyakorolja a király végrehajtó hatalmát, de ez köztük megoszlik, mint az állam két kezében, melyeknek erős működést kell kifejteniök, de azért egymást ellenőrzik. Az egyiknek tudnia kell, hogy mit tesz a másik.

Senki sem lehetett tisztviselő, consul, prætor, ædilis, quæstor, ha nem volt tényleges katona. Még a köztársaság vége felé is Cicero az egyetlen, kit nem katonai, hanem intellectuális erények emeltek az állam élére. A senatus pedig nagyrészt ily hivataltviselt férfiakból áll; katonatisztek és hadvezérek nagyszámban foglaltak benne helyet, valamennyien háborúkban és külföldi alkudozásokban kipróbált gyakorlati emberek. Ezért növekedett Róma senatusa mind nagyobb céljaival arányosan. A Kr. e. harmadik századtól kezdve nyomni igyekszik a nyárspolgárias népgyűléseket, de a nagy tisztviselőket, akik különben is csak egy évig működnek, szintén maga alá teperi; büszkén, talpraesetten, erélyesen, ingadozás nélkül, harciasan és amellett csodálatos egyességben szervezi hódító politikáját. Ez a határozottság talán a legnagyobb és bizonyára páratlan jelensége a világtörténetnek. A meghódított provinciákat elosztja a tisztviselők között, megjelöli a csatatért, meghatározza a szedendő légiók számát, rendelkezik az állampénztárral, kihallgatja a külföldi követeket és hódolatát fogadja a külföld királyainak.

A háborúk végtelen láncolatával Róma végre békét teremt a világon, és érvényesült világ-

uralmi akarata. De honnan merítette azt a következetességet, a mely összeütközést összeütközés mellé, hódítást hódítás mellé sorakoztatott.? Mind ez alapjában cselekvési vágy, szerzési vágy volt. A világ legnagyobb kereskedővárosa — mert ilyenné volt Róma alakulóban — kereskedőterületeit biztosítani akarta magának. Ezért kellett Karthagónak megdőlni, majd a világ színéről el is tünni. A mindinkább nagyobbodó római birodalmon belől azonban minden vámvonal ledőlt. Róma pénzemberei rögtön odatódultak minden meghódított területre, s Róma mindinkább a világ bankháza lett, mely kölcsönöket nyujtott idegen királyoknak. Ezek azok az érdekek, melyeket a senatus szolgált. Nevezzük akár erkölcsi erőnek, mely mindezt létrehozta, vagy zárjuk ki belőle az erkölcsöt, de tagadhatatlan, hogy a senatus, a pénzemberek és praktikus katonák e phalanxa rendkívül nagy kultúrtényező volt. Az egész görög világ az individualizálás, a particularizmus, a szétforgácsolódás felé hajlott; Rómát ösztöne az egybefoglalás felé, az egység felé, a soknak uniformizálása felé, és hogy görög szóval éljek: a katholicismus felé hajtotta. A senatus határozataiban ez ösztön akaratta és tetté emelkedett.

De technikai szempontból is nagyok Róma érdemei. Országok meghódítása mit sem ér, ha nem tudják őket megtartani. Gondoljuk el már most, mit jelentett az: a római városi alkotmányt egy birodalom közigazgatási szervezetévé átalakítani. Ez vagy a hivatal illetékességének tágításával történt, mint pl. a két hadviselő consulnál, vagy a hivatali állásokat szaporították. Így pl.

a városban eredetileg egy prætor látta el a bírói tisztet, később kettő, négy, hat prætor volt, sőt számuk a provinciák szaporodásával tizennyolcra emelkedett és sorshúzás döntött, hogy ki melyik elfoglalt provinciába jusson. Cornelius Sulla óta azonban a régibb erőket is felhasználták, és a senatus ama tagjai, kik már prætori vagy consuli állást betöltöttek, helytartók gyanánt vonultak a provinciákba. És ezt szivesen tették, mert nagy anyagi előnyök kínálkoztak e méltóságban. Senki sem sejtette, hogy e helytartói hatalom bűn volt a római alkotmány szelleme ellen, mert a provinciákban állomásozó légiók urukat látták bennök s ez vetette meg alapját a katonai monarchia eszméjének.

Mindenekfölött bámulatra méltó a római országút-hálózat, mely a szerényebb községi utakkal szemben katonai és kereskedelmi célokat szolgált. Ez utak ép úgy feltárták a világot, mint a XIX. században a vasutak. Kr. e. 312-ben a híres via Appia összekötötte Rómát Dél-Itáliával, következett rá 220-ban a via Flaminia északi irányban stb. Energikus egyenes vonalban vezettek ezek töltések fölött, hegyeken és folyókon keresztül, erős kövekkel kirakva ; óriási hidakat kellett verni ; az országutat átlag hat-hét méter szélességben, a hegyek között keskenyebben építették. Még ma is megvan egy részük, mintha elpusztíthatatlanok volnának. Amellett útvámot, hídvámot nem ismertek, s e tekintetben örök időkre utánzandó mintául szolgálnak. Kifejlődött evvel kapcsolatban a póstaintézmény, az utazási kedv, az országutakon az árúcsere. Sok ilyen út volt, de mind Rómába vezetett. A mértföldköveket

Rómától kezdve számították, ezek szolgáltak alapul földrajzi távolságoknak és a föld nagyságának kiszámításánál. Póstaállomásokon vendéglők alakultak, sőt újabb helységek is. Eredménye mindennek a távoleső vidékeken is az általános gazdasági fellendülés volt.

Hasonló tudatossággal fejlesztették a városok intézményét. Róma nem akarta Itáliában a meglevő városokat megsemmisíteni; a municipiumok lakosainak lassanként római polgárjogot adott, azonban egymástól lehetőleg elszigetelte őket és így apasztotta erejüket. Viszont gyarmattelepeket minden tekintet nélkül alapított és kíméletlenül megfosztotta az illető vidék lakosságát földbirtokától. Célja így az volt, hogy alkalmas vidékekre latinul beszélő parasztokat telepítsen, akik egyszersmind városi szervezetben egyesültek. Dél-Franciaországba, sőt Afrikába is vándoroltak ily telepesek, végre az egész nyugatot ellepték. Kr. e. 177-ig Róma Itáliában negyven ily kolóniát alapított, ilyen volt Spoleto, Cremona, Aquileia, de a legjellemzőbb példa Venusia. 291-ben az itteni szamnit birtokosoktól 220 □-kmnyi földterületet vettek el, és rajta 20,000 latin telepest helyeztek el. Így alakult e város, Horatiusnak a hazája. Ily helyeket várfalakkal öveztek; e városok voltak a rómaiság támaszai. És Róma okosan számított. E kolóniák voltak a latinosítás kiinduló pontjai. A római politika hibátlan biztossággal szemelte ki e célra az alkalmas helyeket.

Az utolsó félelmes ellenség, ki Itália talajára lépett, a karthagói Hannibál volt. Végleges leverése után Itália azt remélhette, hogy csendes és látszólag örök békében fog élni. Róma lett az ura és

nem volt számbavehető ellensége. A várfalak ledőlhettek és Itália mint egy nyilvános kert terült el, tele erdővel, gyümölcsösökkel és búzaföldekkel. Narancs és citrom ugyan még nem termett benne, de már régóta virult a fügefa és régóta meghonosodott Keletről a szőllő. Ott duzzadt az a hegyhátakon és minden ősszel gazdag szüret vidította fel a lakosságot. Később az olajfa is meghonosodott Itáliában és a csendes olajerdők hozzájárultak ahhoz, hogy az állattenyésztés csökkenjen. Mert az olaj táplálta a népet és növényzsír lépett az állati zsír helyébe. Pallas Athéné olajfája pedig szintén a görögök ajándéka volt; és ez igazán jelképül vehető. Mert Róma és Itália a pún háborúk után szellemileg teljesen göröggé vált. A görög műveltség világuralma így biztos alapot nyert és emberi számítás szerint arany-korszak előtt állott a köztársaság.

A kísérteties római istenek elbujtak és Apollon vonult be, meg Ida hegyéről Magna Mater, «a nagy anya». Egyidejűleg Juppitert Zeusszal, Dianát Artemisszel, Venust Aphroditével azonosították stb. Görög rituale, görög istenszobrok ékesítették az istentiszteletet; az elbűvölő hősi mithoszokat most mind átvették. Kutatni kezdték Róma eredetét, és a város történetét gazdag görög mondákkal övezték körül: Róma a trójaiaktól ered és Aeneas a törzs hőrosza. Előkelő rómaiak, mint Fabius Pictor, görög nyelven görögül olvasók számára írják meg Róma történetét. Utánozták a görög szinházat, garmada-számra hozták el a görög érc- és márványszobrokat, melyeket zsákmány gyanánt hurcoltak el a Földközi-tenger görög vidékeiről. Ébredni kezdett Rómában is

a szép és a színjáték iránt az érzék, amint ez Hellasban megnyilvánult. Irodalom is keletkezett. De mindez akkor, a Kr. e. második században mégis inkább az élet díszítő eleme volt, semmint belső, lelki szükség. A szabad pihenés, a belső béke ideje még mindig nem akart beállni. A viszonyok szükségszerűsége rémületből rémületbe sodorta a népet, s a kultúra virágát, mely alig hogy fejledezni kezdett, gyors hervadás fenyegette. Mert az élet rikító fénye mögött a pusztulás ólálkodott. Itália parasztfiai meghódították a világot, de ebből csak Róma bankárjai húztak hasznot. A nagytőke tönkretette a parasztságot, hiába próbálták ezt a Gracchusok ismét lábraállítani. A háborúk rengeteg gazdagságot ömlesztettek Rómába, de ez csak a nagy tisztviselő- és katonacsaládok kezébe jutott ; a senatorok rendje dúsgazdag lett és korán igyekezett minden földet összevásárolni. Mi másba is fektethették volna tőkéjüket? A kisbirtokost így rendszeresen szorongatták, végre ingatlanától megfosztották. Hatalmas latifundiumok keletkeztek és rengeteg rabszolgahaddal ültetvényes gazdaságokat rendeztek be. Mert a háború nagyszámú hadifoglyot hajtott a rabszolgavásárra. Ezzel azonban a paraszt elvesztette munkáját, s ezt a kárt sohasem lehetett többé pótolni. Az új gazdálkodás a búzatermelést állattenyésztéssel és szőllőmíveléssel cserélte fel. Itáliában most már csak erdők, legelők és szőllők valának, a gabonát a külföld szállította. Az éhező proletariatus tehát most Rómában sereglett össze, a gazdagság és szegénység csakhamar ijesztő ellentétet tüntetett fel. És az előkelők? A hatalom birtokosai? A tisztes

régi görög műveltséggel szemben bizony csak jöttment pöffeszkedők voltak, akik a provinciákat lábbal tiporták, durván kizsákmányolták és a leigázott ázsiaiaktól félistenek gyanánt imádtatták magokat. A pénzvágy szemérmet, büszke önérzetet, illemet, mindent eltiport; és még a latifundiumi gazdálkodásnál is borzasztóbban működött a bankárok kezében pénzügyletek alkalmával az uzsorakamat kíméletlen csavarja. Hozzájárult még az adórendszer kegyetlensége és az adóbérlők uzsoráskodó féktelensége. Úgy látszott, mintha a nagy hatalom mámora egyszerre minden alávalóságot és gyalázatosságot szabad szárnyra bocsátott volna.

De a bűnhődés gyorsan elkövetkezett. A rómait uralomvágya tette hatalmassá, de ez most ellene fordult. Recsegve omlott össze a köztársaság szervezete. A polgárháborúk rómait római ellen úsztottak és az antik kultúrvilág teljes hetven éven át önmagát marcangolta. Miképen történhetett is ez? A római hadügy átalakulása volt ennek az oka, s ez az átalakulás ismét a tömeg gazdasági helyzetéből eredt. Mióta a parasztság koldusbotra jutott, a katonákat fizetni kellett. Most már csak zsoldos légiók voltak, pénzért toborzott állandó sereg. A nagyravágyásnak szabad tere nyílt; a zsoldosok vak eszközei lettek a bitorlóknak, kik őket meg tudták fizetni. Így lett hatalmas úrrá Sulla, Pompeius, Caesar, Antonius és Octavianus. A vér patakokban folyt; Sulla is, Caesar is erőszakkal foglalta el Rómát.

De ezek a nagyravágyók is a görögöknél találták meg mintaképüket. Nagy Sándor felvilágosult kényuralmát akarta Julius Caesar Rómába át-

ültetni. Hizelgett a népnek, guzsba szorította a senatust és csak Brutus meg Cassius tőrdöfése odázta el rövid időre célját, a monarchiát.

De már örököse, Octavianus, ki az Augustus nevet vette föl, közigazgatási lángeszével egybe tudta foglalni a római világot. A népgyűlések kora lejárt, a senatus akarata pedig örökre megtört. De a felvilágosult monarchia jótéteményei rögtön nyilvánvalókká lettek. A provinciákban megszünt a rablás és zsarolás ; a kiszolgált katonákat letelepítették kolóniákban, új országutakat építettek, új városokat alapítottak, a közigazgatás kitünő szervezetet kapott, és végre felderült a béke, egy viruló, végleges római béke, az augustusi arany korszak, amint azt hívták. Ellenmondás nélkül lett eszköze az előkelő római az így megteremtett hatalmas szervezetnek ; a plebs pedig szivesen fogadta napról-napra kijáró kenyerét.

Megkezdődött a római császárság, az ókori népek történetében a legnagyobb fordulópont. Róma egy egész világ volt most. Mennyire fellélekzettek az eddig leigázott népek és mennyire kiegyenlítődött az emberiség! A római városi polgárjog lassanként az egész római világra kiterjedt. Így tünik el a birodalomban a nemzetek között az ellentét ; egyelőre nincs ellenség többé, csak birodalmi- vagy világpolgár ; nincs többé szűkkörű hazafiság, csak emberszeretet és embergyűlölet. Ezek a viszonyok még a keresztyén evangéliumok szellemére és tanítására is nagy hatással voltak.

De maga a főváros marad színhelye minden eseménynek. A gazdag görög vetés most Róma-

ban buja és fenséges termést hoz elő. A római végre megunja a politikát ; már nem az állam a központja minden gondolatának és akaratának, hanem minden egyesnek a maga énje. Az ember vagy szenvedelemmel hajhász frivol élvezeteket, vagy fokozott önmívelődéssel szellemi javakba merül. A lélek mikrokosmosa nagy értékre szökkent, s ime föltámad a hellén szellem. A szép és jó rajongó kultuszban részesül, de keresik és óhajtják egyszersmind a túlvilág láthatatlan partjait. Ime a világvallás. E szellemi fordulat első és legfontosabb eredménye az volt, hogy Róma végre gazdag irodalmat, klasszikus költészetet teremtett. Mindjárt Octavianus uralma alatt fejlődött ez ki ; és érdemes kiemelni, hogy etruszk származású ember volt az, ki a művészetek pártolását divatba hozta. Ő egyengette a talajt, a megittasult, gondtalan kéjelgés hangulatát a szépnek kultuszában. Maecenas volt ez, etruszk királyok sarjadéka, ő volt ekkor Rómában a nagy költők pártfogója, serkentője, s ugyanő volt Augustusnak a birodalom kormányzásában jobbkeze. Ő volt a csúcspontja annak, amit Róma kultúrája a művészetkedvelő és uralomratermett etruszk népnek köszönhetett.

A következő fejezetek képet akarnak adni arról, hogy milyen volt az emberi élet a római birodalom központjában, és ki fognak indulni a közönséges életviszonyokból, hogy lassanként Róma művészetéhez és erkölcsi eszményeihez is fölemelkedjenek. De mindenütt észre fogjuk venni, hogy Róma hatalma Róma hivatása volt ; a világot kormányzó város mindinkább a népek szolgájává nemesbült.

II.

A főváros és lakosai.

Róma kultúrájának bemutatásánál az első természetes lépés magáról a világbirodalom fővárosáról és lakosairól adni lehetőleg világos képet. Csakhogy nehéz a mai Rómában az ókorit megtalálni és legokosabb a modern épületeket képzeletben eltüntetve egy ókori görögöz csatlakozni útitársul, ki valamely keleti provinciából való és tengeren közeledik utazása céljához. Csakhamar eléri a Tiberis torkolatánál Ostiát, Róma tengeri kikötőjét. Igen sok kereskedő-hajó rajzik itt a tengeren, római hajógyárosok tulajdona ; a vitorlák és árbocok erdeje emelkedik föl, mert Rómának sok eleségre van szüksége ; magából Egyiptomból évenként 175 millió liter búza érkezik ide. Állati ordítás is növeli a zajt, mert a teherhajókon oroszlánok nyugtalankodnak a ketrecekben. Vermekben fogdosták össze Afrikában és vad éhségükben dühösen csóválják farkukat. Legközelebb vadászni fognak rájuk a római amphitheatrumban. Más teherhajók mélyebben merülnek a vízbe ; nagy márványtömbök, egész monolith-oszlopok vannak bennök, pároszi márvány, numidiai giallo antico, egyiptomi porphyr, me-

lyek császári építkezésekhez valók, vagy gazdag emberek palotáihoz és fürdőihez.

Ostia kikötőjét Claudius császár kedvezőtlen fekvése ellenére óriási építkezéssel és rengeteg áldozattal nagy forgalom színhelyévé tette. A bejárat közepén egy szigeten kiemelkedik a világító torony ; távolabb lépcsőzettel ellátott ragyogó kőpart és nagy mólók tűnnek fel. Ma is megijed az utas a Földközi-tenger kikötőiben a csónakosok lármájától ; az ókorban is fülsiketítő zsivajt csaptak a kikötő-munkások, zsákhordók, tutajosok, gabonakimérők, ácsok és vámtisztviselők. Ide hallatszik a hajógyárak lármája. Boltozatos raktárak és félszerek hosszú sorát szobrok tarkítják ; diszíti még a kikötőt a Dioskurosoknak, a hajósok védőszellemeinek, továbbá Vulcanusnak és Isisnek temploma ; de van azért piszok is meg kátrányszag, a délvidéki kikötőnek ma is jellemző vonása.

Az utas Ostiában kis hajóra szállhatott, melyet a Tiberisen fölfelé Rómába ökrök húztak ; de sokkal gyorsabban érte el utazása célját, ha kocsit fogadott, mely a kikötőben utasokra várt. És csakhamar Rómában vagyunk, hol az utcai zaj tán még fölülmúlja a tengeri kikötő lármáját, mert Róma városában ekkor talán másfél millió ember lakhatott. Az utas könnyen kapott szállást vendégbarátoknál, akik már a városkapunál fogadták és végtelen sok szűk utcán át vitték gyalog magukkal haza, valószinüleg egy bérház negyedik vagy ötödik emeletére. A görög igen sok honfitársra akad a fővárosban, s egy szót sem kell neki latinul szólnia, mindenütt megértik anyanyelvén.

Ugyanez a görög nagy bámulója minden siker-

nek s azért alázatos tisztelettel hódol meg a mindenható Róma nagysága előtt. De a város külseje csalódást ébreszt benne. Az oszlopcsarnokokban és a templomok bejárásánál gyönyörű szobrokat talál; de ezek mind jó ismerősei. «Rablott jószág, hisz ezek a mi műveink!» gondolja magában, Róma csak olyan csóka, mely idegen tollakkal ékeskedik. Csakhogy e tollak örökre testéhez nőttek. Tényleg e korban a legkiválóbb görög szobrászok Rómában ütötték fel tanyájukat, mert itt, a világ központjában fizették meg legjobban mesterműveiket; ők tehát a hatalom szolgálatában gyakorolták művészi erejöket.

De mily csúnyák az utak, mily szűkek a házak és mily piszkosak a zúgutcák! Mennyivel szebb még Kr. sz. után is Alexandria, Antiochia vagy Magnesia. Tágas derékszögű úthálózat, nyílegyenes és széles sugárutak, melyek árkádsoraikkal merészen és hosszan vágják át a tengersok házat: ez volt a hellenistikus városok rendszere. Róma háztömegében viszont hiányzik minden határozott vonal, szinte lehetetlen tájékozódni, ha nem megy föl valamely magaslatra az ember. A capitoliumi Juppiter-templom tetejéről bizonyára szemlét lehet tartani a városon és lábunk előtt bizonyára fenséges látvány tárul elő: a csak nemrég fölépített templomok és csarnokok vakító márvány-pompája. Mert Augustus császár volt az, ki a komor téglavárosból ünnepies márvány-Rómát alkotott. De minden oly szűk! Hogy a Caesar-fórumnak Venus-templomával és az Augustus-fórumnak Mars templomával szerény tért kerítsenek, egész városnegyedet kellett lebontani. Szebb még a kilátás, ha a Capitoliumból a Vatikán

felé vagy a Monte Pincio (Pompeius kertje) felé nézünk. Feltárul ekkor lábunk előtt a sík Mars-mező, egy nagy külváros előkelő díszépületekkel. Már Kr. e. 220 óta, mikor a Via Flaminiát építették, mely a mai Corso Vittorio Emanuele-nek felel meg, megkezdődött e sík terület beépítése. Az augustusi korszak ide építette a Pantheont Agrippa fürdőivel, szintúgy a Marcellus-színházat; hozzájuk járultak gyönyörű árúcsarnokok, majd Augustus kerek mauzoleuma, mely a mai Rómának legszebb hangversenytermévé alakult át. A középkori pápaság uralma alatt ezt a sík területet építette tele rendetlen utcákkal a város; az ókorban nagy népkert és díszberkek foglalták el a tért.

Ha viszont az ókori belvárosra nézett le a Capitoliumról az utas, akkor a háztetők és sikátorok regényes zürzavarában minden rend és tervszerűség eltünt. Róma halmos talaja volt ennek az oka. A római császárkori városépítkezésnek eszményét legszebben a mai Turin szemlélteti, melyet Augustus alapított és nevezett el Augusta Taurinorumnak. Aki ma e várost meglátogatja, azt bizonyára meglepi a háznégyszögek sakktáblája széles utcáival, melyek sugáregyenesen végtelen tornácok gyanánt engednek átpillantást az egész belvároson végig. Ez volt az antik alaprajz, melyen Turin még ma is elterül. Körülbelül 60 egyenlő háztömböt 80 méter négyzetben építtetett föl Augustus. A város egészséges, elrendezése praktikus, de nagyon józan és száraz hatással volt a szemlélőre. Róma hét halmán azonban minden városépítő újítás mellett sem volt lehetséges ily várostervet megvalósítani; hasonlókép Pompeiiben sem.

A köztársasági korszakban a censorok hivatása volt a város- és útépítés fejlesztése. Később maguk a császárok építettek Rómában, még pedig saját tetszésük szerint, anélkül, hogy megkérdezték volna a senatust. Külön hivatalt teremtettek az utak rendbentartására és külön egyet a nyilvános építkezések ellenőrzésére.

A város nagysága miatt fontos dolog volt az árúk behozatala, fontosak voltak a kiskereskedés piacai. Mert csak képzeljük el, mit jelentett Rómát élelemmel ellátni. Nagy árúraktárak voltak különböző helyeken elhelyezve gabona, bor, só, sőt még papiros számára is, melyet Egyiptomból a papyrus nádleveleiből készítve szállítottak. Az ókorban ez az iparág csak olyan években virult, mikor Egyiptomban jó volt a nádtermés; ha rossz volt, nagy hiány volt a papirosban és maga a senatus rendelkezett a meglevő készlet fölött. Ezért írtak oly sokat viasztáblákra. Hogyan hiányozhatott volna továbbá Rómában marhapiac, sertéspiac, halpiac és zöldségpiac. De hasonló célból külön árúcsarnokokat is építettek, amilyent Pompiiben mindjárt a fórum mellett találhatunk: egy magas fallal kerített térség, melynek egy része nem volt befedve, de nagy része tető alatt állott. A középen volt egy kerek csarnok haltisztítás céljára, körüskörül árnyas tornácok csinos falfestményekkel. Volt benne pl. egy fríz, melyen kacsák, libák, halak, koppasztott baromfiak élethíven vannak festve; egy képen a kakas összekötözött lábakkal fekszik. Az antik festészet már ismerte a csendéleti képek bájosságát. Ezek voltak tehát az árúk, melyeket e helyt eladtak; de volt ily helyeken húsvágó szék is, szintúgy pénzváltó hely, hogy akinek nem

volt a própénze vagy csak idegen pénze volt, rögtön be is cserélhesse.

Az ædilisek voltak a piaci rendőrség főnökei és az ellenőrzést alkalmas tisztviselőkkel végeztették. A kereskedők mérlegeit és ürmértékeit ezek vizsgálták meg; különben is minden városban volt hivatalos súly- és ürmérték felállítva, amint ezt Pompeiiben ma is láthatjuk.

De mi a város, ha nincs jó vize, ha nem kap messziről egészséges vizet? Mert a lakosságnak szüksége van rá és ápolni akarja a tisztaságot. E célt is meghatározott hivatal szolgálta Rómában. Télen a hosszú esőzés idejében a víz az utcákon át futott végig; ezt le kellett vezetni, ezért a városfalak alatt levezető csatornákkal távolították el. El voltak látva továbbá ezzel mindazok a helyiségek, melyeket a higiéné ma is minden házban, sőt nyilvános tereken is megkövetel és amelyek a császári Rómában seholsem hiányoztak. De minderre vízvezeték kellett, s ennek szervezése Róma városának egyik legnagyobb büszkesége volt. A római folyton folyó víz után sóvárgott, és Róma e tekintetben ma is kiválik nyilvános szökőkutainak ékességeivel. Augustus idejében hét helyről folyt a víz a városba s a vezetékek száma Constantinus idejéig tizenkilencre szaporodott. Fenséges volt pl. a Claudius császárról elnevezett vízvezeték, mely 340 km távolságról, részben magas íveken hozta a friss vizet a szabin hegyekből. Ez ívek még ma is díszei a Róma körül elterülő Campagnának és a vidék hullámos talaján hernyók módjára hordják hátukon a kőlapokkal fedett vízcsatornát. Az ókor e vízvezetékei állandóbbak volnának Egyiptom piramisainál; de jött

egy kor, midőn az emberek kőbányának használták fel. A Kr. e. épült aqua Marciát 1869-ben újra helyreállították; az ókorban naponként 290,000 köbméter vizet szállított a városba, ma már csak 120,000-et. Magas íveken hatoltak be a városi kapuk fölött e vezetékek Róma belsejébe, s még itt is nagy ívekre voltak fektetve a csövek, hogy a városi forgalom e boltívek alatt ne akadjon meg. A város különböző részeiben nagy víztornyok egyenletesen osztották szét a kerületek számára a vizet, ezek táplálták a nagy fürdőket is. A magas viznyomást ép azáltal érték el, hogy hegyekből vezették a vizet, s így millió és millió ólomcső ágazott el e vezetékekből a város magasan álló épületeibe. Ez ólomcsövek gyári pecséttel vannak ellátva, szívós szerkezetük tartósság szempontjából messze felülmúlja az újkori gyártmányokat, s ez nemcsak a római vezetékekre nézve igaz. Minden nagyobb és kisebb városban volt rendes vízvezeték. Ravenna 30 km távolságról kapta vizét, a francia Nîmes (Nemausus) ép oly szegény volt eredetileg vízben, mint Ravenna és a híres Pont du Gard fölött voltak fektetve a csövek. Lyon is jobban volt az ókorban ellátva vízzel, mint manap.

De nemcsak a fürdőket táplálták így vízzel; minden utcavégen kőmedencével ellátott nyilvános kútból éjjel-nappal állandóan ömlött a víz és minden jobb lakóház tulajdonosa állandóan csobogó szökőkutat állíthatott fel kis kertjében. A vízsugár talán nem szökkent oly magasra, mint mai szerkezeteinkben, de a víz kedves csobogással, friss légáramot terjesztve esett a lépcsőre, vagy egy Satyros-szobor tömlőjéből a meden-

cébe. Mily üdítő enyhülést nyujtott ez a délvidék hőségében. Még a szobákba is bevezették a vizet ; a vezetékcső az asztal lábában szaladt föl és egy vízcsapon át öntözte az asztal fedéllapját. Felemlíthetem a sparsiót, vagyis midőn a szinházban a közönségre apró párákban hullott a hűsítő víz egészen a felső karzatig. És az ókor nem ismert vízmérő órát, sem vízdíjat; a város ingyen adott lakosainak vizet.

De a görög utas, ki Rómában körülnézett, mindebben csak a görög intézmények átvételét és fejlesztését ismerte fel. S ugyanezt tapasztalta az utak és utcák berendezésében is.

A mai kor a város széles utait, valamint az országutat gyümölcsfákkal, akáccal, nyárfával, hársfával stb. ülteti be. Az ókor ezt a szép szokást nem ismerte ; viszont Róma gondoskodott arról, hogy ahol az út kiszélesedik, pihenőpadok legyenek, melyeket olykor magánemberek ajánlottak fel, s e kifaragott félkörű kőpadokat alul oroszlánlábak ékesítették. De a városi építőhivatal főleg fedett sétacsarnokról gondoskodott. Mert mint a mai olasz, úgy a régi római is szivesen időzött tétlenül az utcán, órahosszat sétált, hogy üres délutánjait szórakozva tölthesse el. Erre szolgáltak a porticusok, vagyis oszlopcsarnokok, melyek néha kétemelet magasságban nemcsak nyilt tereket töltöttek ki, hanem Róma mind a tizennégy kerületében még házsorokat is megszakítottak. Magában a kilencedik kerületben, a mai corso mellett, tizennégy ily oszlopcsarnokot építettek, összesen 14½ km hosszúságban. A délvidéken télen heteken át ömlik az eső, nyáron viszont rekkenő a hőség ; e bajon csak e fedett

sétaterek és oszlopcsarnokok segíthettek végtelen hosszúságukkal és csillogó díszeikkel, melyek az oszlopok között szobrokból, a falakon pedig freskókból állottak.

Vegyük továbbá figyelembe, hogy az antik ember a városban nem viselt kalapot, csakis úton, szintúgy esernyője sem volt, s csak a napernyőt ismerte. A gyermekek hajadonfővel szaladtak iskolába; Cicero is fedetlenül ment a senatusba. Caesar nagyon megörült, hogy a senatus engedelméből állandóan babérkoszorúval leplezhette kopaszságát, s ha Augustus a városban feltette kalapját, az általános feltünést okozott. Caligula korán lett kopasz és haragudott, ha az emeletről valaki lenézett, mikor az utcán járt. Az asszonyok sem viseltek kalapot, hajukon fátyolszerű szövetet hordtak, ép ilyet vesznek fel ma is, ha a pápa elé akarnak járulni. A mai női kalapdivat szeszélyeit és szertelenségeit még talán Messalina is megmosolyogta volna.

Vessünk most egy pillantást az utcakövezetre. Sokszögű kőlapokból állott, mint még ma is az olasz városokban. A gyalogjárók olykor nagyon magasak voltak, egy méter magasságot is elértek, s közöttük a kocsi-út úgy szaladt, mint meredek partok közt a folyó. A gyalogjáró kövezetéről a háztulajdonos gondoskodott, ezért váltakozik Pompeiiben minősége a különböző házak előtt: majd a csupasz földtalaj, majd kőlap, majd téglatörmelékből összerakott durva mozaik.

De mivel a kocsiút sokkal mélyebben feküdt, a sarkokon és egyéb helyeken a gyalogjárókat a kocsiútra lefektetett kövek kötötték össze, hogy a járókelők azokon átjárhassanak. E lefektetett

kövek között levő hézagok jelzik nekünk az antik kocsik szélességét, illetőleg a kerekeknek egymástól való távolságát. Innen következtetjük, hogy az antik ember szűk kocsin utazott. A kocsiközlekedés nagyon nehézkes volt, különösen, ha egymással találkoztak. A kocsisoknak nagyon jól kellett ismerni a járást; igen sok utcában sohasem járt kocsi.

Ezért volt a városokban a kocsiközlekedés nappal egyáltalán tilos. E körülmény miatt nagy különbség van az ókori és a mai városi forgalom között. Csak ünnepi menetekben, ha a pap vagy a Vestaszűz a templomba hajtatott, vagy a császár és hadvezér diadalmenetében volt helye a kivételnek. Ha már most valaki nem akart vagy nem tudott gyalog járni, annak másképen kellett intézkedni. Az automobiltulajdonos ma zavartalanul száguldhat végig az utcákon, ha városba ért; a régi utasnak a város kapuja előtt kocsijáról le kellett szállni és visszautazáskor csak a kapunál szállhatott fel rája. A kapuknál voltak a kocsisok korcsmái és kifogó állásai; a város területén belül csak gyaloghintóközlekedés volt megengedve. Az utca tele volt ily gyaloghintóval, habár csak szabadszülött használhatta. Előkelő asszonyok, de férfiak is így feleltek meg társasági kötelezettségeiknek. A bennülő írhatott, olvashatott, a gyaloghintó ablakát kinyithatta, hogy ismerősével beszélgessen vagy kocsijába fogadja. És az elegáns utcai flirt ép oly divatos volt, mint a mai kocsikorzó a Monte Pincion vagy nálunk a Stefánia-úton.

Midőn egy helyen Juvenalis az utcai tolongást leírja, a kocsikat nem is említi. A járókelőket csak az a veszedelem fenyegette, hogy valaki kímélet-

lenül oldalba löki, mert az előkelőket mindig nagy kíséret követte és helyszorítók előzték meg őket, akik durván látták el tisztüket. Voltak azután teherhordók, kik gyakran magas vagy széles tárgyakat cipeltek; szintúgy, kik a gyaloghintókat emelték és oly gyorsan szaladtak, hogy mindig félhetett a járókelő, hogy a hordórúd ércel kivert vége elüti. Kínában ily gyaloghintót négy kuli viszi; az elkényeztetett római úrnak hat szolga kellett, hogy ingadozás nélkül ülhessen kényelmes fekvőhelyén.

Ez ime Róma utcai képe. A ki még ki akarja szinezni, képzelje el hozzá az emberek tarka viseletét, vagy inkább a genialisan hanyag ruházkodást. Nadrágot egyáltalán nem viseltek, mert csak Kr. u. a harmadik században jött át e ruha északról. A gallusok hozták be először, a negyedik században már a bundát is lehozták az Alpesekről a germánok. A színes tunica, térdig érő ing, volt a római férfiak viselete; a nők bokáig viselték. A nők erre rövid és festői redőkbe vont pallát vetettek, míg a férfiak a hosszabb fehér tógával adtak külsejüknek méltóságot. A munkásnép csak esőben és hidegben öltött még durva darócot magára; elegáns fiatal ember és katonatiszt szívesen vetett a vállára egy könnyű fehér vagy bíborpiros köpenyt, a lacernát. Ruházati elv volt azonban mindvégig, hogy elől a lábujjakat szabadon hagyták; e miatt persze naponként lábfürdőt kellett venni, de ennek fejében azután nem is ismerték a bütyköt vagy tyúkszemet. A tóga később kiment a divatból, mert kényelmetlen ruha volt, és sok polgárt csak koporsójában öltöztettek e római nemzeti öltözetbe.

De a mit előbb a városi kocsitilalomról mondtam, kissé meg kell szorítanom; mert miképen szállíthattak volna a városba másképárút, épületanyagot, hacsak nem tengelyen? Már pedig Rómában folyton építettek, főleg a császárok. A szabály ez volt: teherkocsiknak szabad volt a városban járniok, de nyáron csak este hét órától, télen hat órától kezdve. Már most csak el kell képzelnünk egy ilyen hangos itáliai éjszakát. Nálunk a kocsiközlekedés ilyenkor nagyon ritka, hisz a közúti kocsik is pihennek éjjeli 11—12 órától kezdve. Ellenben az ó-korban ép az esti órákban kezdődött a teherszállítás és dübörgött az utcákon egészen hajnalig. A kövezeten a kocsik hatalmas lármát csapnak, a szekerek vaskos, küllőnélküli kerekeken rázkódnak, folytonos zajongás és nyugtalanság az utcán. Szinielőadás vagy hangverseny esti órában lehetetlen volt; túlharsogta volna az utcai zaj. Ezért játszottak csak nappal. A családi házakban is úgy rendezték be a lakást, hogy a hálószobák lehetőleg belől legyenek, távol az utcától. A házak homlokzata nem is volt díszes; bolthelyiségek foglalták el az utcai részt.

Meg is eshetik a szívünk, ha egy akkori író panaszát halljuk: «Rómában a legtöbb ember beteg, mert az éjjeli virrasztás tönkreteszi. A bérházakban, hol a szoba az utcára néz, nem csukódik álomra szem. Rómában nagyon drága az alvás, ez a mi betegeskedésünk oka.» Mi azt mondanók: Rómában ideges lesz az ember. A szekerek utcahajlásnál összetorlódnak; márványtömböket, fenyőtörzseket cipelnek. Cseréptéglák és agyagtárgyak recsegve zúdulnak a kövezetre, ezért az emeleti ablakokban még éjfélkor is

látni világot. Ha a kocsisok káromkodását is hozzáképzeljük, elhisszük az írónak, hogy Rómában még a fóka sem tudna aludni.

Rómában tényleg csak háromféle ember tudott igazán élni: a fénytől környezett milliomos nagyúr, a plebs, mely szégyenkezés nélkül tőle koldulta kenyerét és hordta haza a palota konyhájából meleg ételét, végre a keletről bevándorlott kapaszkodó, a ki minden áron vagyonhoz akart jutni, minden fáradságot elviselt és mindenütt a leghangosabb volt. De aki csendesen és tisztességesen akart élni, nem bírta ki sokáig Rómában; a mindennapi borzasztó tűzesetek is ijesztették, mert a tűzoltás intézménye nem volt fejlett, a vele megbízott ácsmesterek céhe rendszerint későn érkezett a tűzhöz. Tűrhetetlen volt végre a zsúfolt bérházakban a levegő, hisz oly szűkek voltak az utcák, hogy az átellenes szomszédok akár kezet is szoríthattak egymással. És amellett oly idegenek egymás iránt az emberek, az átellenes szomszédok sem ismerik egymást. Oly egyedül érzi magát Rómában az ember e zavaros tömegben! A házbér is rendkívül magas. Hol lakjék az ember, hova meneküljön? El is határozza Juvenalisnál a becsületes és egyszerű Umbricius, hogy kisvárosba költözik, és szekérre rakja holmiját.

Mi azonban csak Rómában maradunk, mert bennünket nemcsak a város, hanem lakossága is érdekel.

Egy nép faji jellege külső testi alakjában nyilvánul meg; arckifejezésében, testmozgásában ismerhető fel kultúrája. Mily tiszta képet nyernénk e kultúráról, ha e régi lakosság megelevenednék

előttünk. Az ó-korból persze sok ember szobra maradt reánk, s ha Itália múzeumait végig járjuk, halvány képet így is kapunk a római történet egyes korszakainak férfiairól.

A köztársaság régibb korszakának arczképszobrai általában komorak és szigorú jellegűek. Legjellemzőbb a capitoliumi múzeumban az első consulnak, Brutusnak ércfeje: szakállas, sötét tekintetű, gondolataival viaskodó és mégis megnyerő arc. Mennyivel energikusabb már ugyanitt Scipio arca; kétség nem bántja; a nagyszabású, győzelmes senatusnak a képviselője. Feltűnik azután Sulla, Róma első zsarnoka, mély, átható, könyörtelen szemeivel. A vatikáni múzeumban kiválik Marcus Antonius, az egyiptomi Kleopatrának kedvese; telhetetlen világfi, egészséges, érzéki, gondtalan az arca, ki igazán istenként járt-kelt a földön. Az arc már e korban szakálltalan, még a paraszt is borotválkozott. A szakállt Rómában a görög filozófusok hozták ismét divatba Kr. u. a második században. A császárok korából az arcok már bensőbb vonásokat árulnak el. Pompeiiben találtak egy kutat diszítő halász-szobort; nyugtalanul, aggodalom és remény között figyeli horgát. A mindennapi élet gondja rí le a lényéről. Ellenben egy római varga, Helius, tisztes, nyugodt, becsületére rátartós emléket emeltetett a sírján; ajkszögletén szemölcsöt veszünk észre, még kaptafa is látható a domború művön; sőt a halott a czímét is jelzi, hogy hol található meg műhelye. Mint látjuk: a cipőipar nagyon virult Rómában és büszke mesterség volt. Más típust ad Vergilius, a nagy költő. Úgy írják le, s a leirást megerősíti

egy nemrég talált afrikai mozaik, hogy magas és nehézkes volt testalkata, arca sötétbarna és parasztos, nagyon hamar megzavarodott, mert félénk természetű volt. Nehezen tudott gyönge hangján összefüggőleg beszélni, s ha az utcán rámutattak, zavarában a legközelebbi házba menekült. A merész római jellem megroppant ; ennek a nagy hősköltőnek, a császár pártfogoltjának gyöngéd, nőies lelke volt. Leírása emlékezteti az embert egy pompeiibeli házaspárnak, Paquius Proculus pékmesternek és feleségének arcképére, amint egy falfestményen látható ; műveltségüket jelzik a képre rajzolt könyvtekercs és íróeszközök, de arcuk olyan sötét, mint a mai délitáliai lakosságé, hollófekete hajzat, vastag szemöldök, nagy szemek. Amellett a nő homlokát még nemrég divatos hajfodrok díszítik, melyeket bizonyára kenőcs tartott rendben. Görög arcélnek itt nyomát sem láthatni, ezek olyan lények, minőket a mai élet is felmutat.

Ellenben ha valaki az akkori társasélet eszményi nőalakját akarja látni, az csak a római Juno-szobrokat nézze meg ; ilyen pl. a Juno Barberini a Vatikánban. Gyöngéden, előkelő szeretetreméltósággal néz lefelé. A hatalmas diadém, mely glóriaként övezi fejét, a toilettművészet mesterét árulja el. Ily kifejezhetetlen finomságú szalonszépségek csak nagyon kifejlett kultúra levegőjében teremnek, s az ember csak fájdalommal gondol arra, hogy az ilyen nők is halandók. A császárnék természetesen más arcúak ; ők is előkelőek és méltóságosak, de amellett valószerüen közönségesebbek és kövérebbek. Faustina pl., a nemes Marcus Aurelius császár neje, leplezetlenül

elárulja érzékiségét arculatán. Hajékük pedig az egyes császári korszakok divatját tünteti fel.

És megvannak végre az ókori császárszobrok, a császárok arcának egész csarnoka a római pénzeken. Ezek a fejalakok a kor legjavát tüntetik fel. Mert a császárok szabták meg a történetet. Maga Augustus és vérbeli utódai nemesek, szépek, hidegek, széles homlokkal, sima hajzattal, mely hátul a nyak fölött kétfelé ki van fésülve. Nero ellenben asszonyiasan duzzadt és élvsováran szinpadias. A legérdekesebb Caligula párisi bronzfeje éles napoleoni arcélével, egy kíméletlenül okos, szellemes ember, de macskaszerű, állhatatlanul kegyetlen, aki végre őrületbe csap át. Rendkívül érdekesek a külföldről származó császárok: a spanyol Hadrianus, a nagy békeapostol és mégis nyughatatlan szellem, aki a filozófusokat utánozva a körszakállt hozta divatba. Agyában az antik műveltség szépségeért sóvárgó lelke mintegy accumulatorban összpontosult; különben nem is annyira császár, mint inkább szellemes és szabadelvű akadémikus. Ellenben Caracalla, az afrikai Septimius Severus és egy sziriai nő vadállatias kegyetlenségű fia, összebiggyesztett ajkaival, kaján szemeivel élénken elárulja alattomos vadságát, ki csak azért szokott ferde fejtartáshoz, mert Nagy Sándor is így tartotta fejét. De nincs oly megható arc az összes császárok között, mint Marcus Aureliusé, a trón birtokosai között a legjobb emberé. Nemcsak a capitoliumi domb díszterén álló lovasszobrán tükröződik vissza jelleme: a szelídség, az erkölcsi fölény, kiben az igazi honatya típusa van megörökítve, hanem ifjabb mellszobrain is, aminő igen sok múzeumban látható. A finom

léleknek önemésztő gondolatokkal teli, komoly, okos és búskomor kifejezése igazán megható. Mily művészettel dolgozott itt a képfaragó, hogy a testben úgy ki tudta fejezni a lelket! Ily szobor történelmet tanít, mert a melancholia beszédes. Marcus Aurelius már mint ifjú is tudta, hogy ránézve rettenetes feladat a korlátlan uralom; mert ez lelkiismeretes embernek kínos, tragikus élet, a munka szolgaságával súlyosbított felelősség. Az összes hivatalok a császári palotában voltak, minden osztálynak a császár a főnöke; a legkevesebb császár öregedett meg fényes körében, mert a császári méltóság isteni fénykört kapott ugyan a nép szemében, de teste, mint Marcus Aureliusé, sőt a harczias Traianusé is, a munkában összeesett.

Az antik életnek azonban csak átlagát kívánom adni és minden végletet figyelmen kívül hagyok. Nem is részletezem az udvari életet. A Palatinus domb fennsíkjának, a Palatiumnak nevétől származik a magyar palota szó. Ott terültek el a császári paloták, homlokzatuk nagyrészt a fórum és a Capitolium felé nézett. A nép a császár minden kivonulását látta, személyét határtalan hódolatban, de határtalan ellenőrzésben is részesítette. Nem akarom jellemezni az udvaroncoknak, a kultúra szennyfoltjainak körét. Közöttük csak az udvari tudósok érdekesek, főleg az udvari papok, kik az előforduló gyászesetekben vigasztalók gyanánt szerepeltek. Csak röviden jelzem az előkelő társadalom osztályait, a lovagokat és senatorokat.

A lovagok rendje a régi római hadiszolgálatból fejlődött; de a császári korban csak az lehe-

tett tagja, akinek 400,000 sestertius, vagyis körülbelül 80,000 korona vagyona volt, sokan azonban többszörös milliomosok voltak. Ezek azok a pöffeszkedők, akik nagy kísérettel és numidiai előfutárral utaznak. E szerecsen rendeli meg a vendégszobákat és rengeteg öszvér cipeli utána a podgyászt. Sokan a lovagok közül nagy hivatalaik révén a senatori rendbe emelkednek; de a többségnek ily hivatal viselésére nincs ideje és többre becsülik az uradalmi bérletek és pénzügyletek óriási jövedelmét; hiszen a kikölcsönzött pénz olykor 48 százalékot hozott. A nemezgyárak, téglaés hajógyárak az ő kezükben voltak. Ily foglalkozás már nem illett a senatori rangú urakhoz, s csak titokban voltak tagjai ama társulatoknak, melyek a nagy kereskedelmi behozatallal foglalkoztak.

Ellenben a senatori helytartók a provinciákban császári fennhatóság alatt nagyjelentőségű kultúrmunkát végeztek. Mert a provinciák ebben az időben igazán virágzottak, különösen Afrika és Franciaország, melyek boldogabban éltek, mint maga Itália, hol a császárok kegyencei garázdálkodtak. S e boldogságot a provinciák Róma helytartóinak köszönték. A provinciákat Róma először katonailag, azután gazdaságilag, végre szellemileg is meghódította, teljesen romanizálta. És csakhamar a senatusban is nagyszámban ültek gallus, hispaniai és afrikai származású férfiak.

A római birodalom hadserege, mely a mi viszonyainkhoz mérve rendkívül kicsiny volt, a tartalékosokat bele nem számítva körülbelül 250,000 emberből állott és kizárólag a távoli provinciák határain tartózkodott; Mesopotamiától kezdve egé-

szen a mai Skóciáig oszlott el. A szolgálat ideje hosszú volt, a hivatásos katona nem szeretett helyőrséget cserélni, s így lassanként határőrvidéki hasznos telepessé vált. Míg tényleges katonaszolgálatot végzett, táborának takarékpénztárába tette megtakarított pénzét. Magában Itáliában, az anyaország városaiban nem volt katonaság; kivétel csak Róma volt, hol hetyke prætoriánusok a császári gárdaezred katonái, a Viminalison nagy kaszárnyaépületben laktak.

Annál gyakrabban láttak Róma utcáin mindenütt papokat, épúgy, mint most is. A templomok ugyanis rendkívül felszaporodtak; a papok és papnők, kik rendszerint házaséletet éltek, az utcákon át keresték föl szentélyeiket. Az ifjú Domitianus még a Vitellius alatt kitört utcai harcban életveszedelemben forgott. De egy Isis-pap ruhájában, tehát fehér női ruhában bátran járhatott-kelhetett a tömeg között; a nép hiába kereste halálra.

Majdnem ép oly számban voltak Rómában orvosok, mint papok, s nagyobbrészt görög eredetüek. Az ókori írók szatirája ne tévesszen meg bennünket érdemeiket illetőleg. Mert állandó céltáblái voltak gúnyos ötleteiknek. Martialis például így gúnyolódik egy epigrammájában: «Tegnap még makkegészségben fürdött velünk és jóizün ette meg vacsoráját Gaius, s ma már ágyában holtan fekszik hivünk. Kérded, vajjon mi okozta halálát, mi történhetett vele? Hát bizony orvosa tünt fel álmában, az okozta vesztét.» Legkeményebb munkájuk a katonaorvosoknak volt, kik háborús időkben a birodalom határain önfeláldozó tevékenységet fejtettek ki. De tudomá-

nyukat illetőleg is bizonyos, hogy a legkiválóbbak igen nagy fokra emelkedtek, s a középkor orvosai velök szemben nagy hanyatlást tüntetnek fel. Mert az ókori orvosok az anatomiára építették tudásukat ; a jobbak közülök ép oly beteg-naplót vezettek, mint a maiak és otthonukban magánklinikát rendeztek be. A laikusok már akkor izgattak a vivisectio ellen, s ép ez bizonyítja, hogy a gyakorló orvosok másképp gondolkodtak. A Kr. u. második századtól kezdve különben a városok tiszti orvosokat választottak, akiknek fizetésük is volt.

De az utcán nem ezek a hivatásos járókelők játsszák a főszerepet, hanem az iparosok és a kiskereskedők. A házak földszintjén bolt boltot ért ; e helyiségeket kibérelték, a ház belső részével alig voltak összeköttetésben és inkább az utca felé tornác módjára nyiltak, éjjel pedig a küszöbbe beilleszthető nagy bolti deszkákkal zárták el. Voltak itt kifőző bódék, korcsmák, pékek, édes sütemény-készítők (cukrászoknak azért nem nevezhetők, mert nem cukorral, hanem mézzel édesítették a tésztát). A borbélybolt már akkor volt a városi ujságok és pletykák forrása. Különösen feltünt a könyvesbolt ; érdekes új könyvcímek voltak az előtte levő oszlopra kiragasztva, mert már akkor is a legújabb irodalmi termékeket keresték. Még érdekesebbek voltak az ékszerészboltok. Különlegességük a görög munkások filigrán aranyékszerei vagy az à jour vésett kövek, melyek a gyűjtőknek ma is a legnagyobb gyönyörűségei. Topázt, karneolt, amethisztet és achátot használtak fel, sőt színes üvegpasztából olcsóbb lenyomatokat is csináltak ; ezekkel pe-

csételtek, mert a pecsétet nagyon sűrűn használták. A kővésetek pedig igen bájos isteni vagy női képeket ábrázoltak vagy mesebeli állatokat. Hogy az üzletek fajtáira jelképek figyelmeztették a közönséget, azt különösen Pompeii bizonyítja. A tejkereskedő házát egy kecske teszi feltünővé, a pékmesterét egy malom, a korcsmárosét egy sakktábla ; mert a vendégeknél a billárdot vagy kártyát a dámajáték pótolta.

Az ipar védelmét nagyon szorgalmazta a testületi szellem, a céhszövetség. A kallósoknak mindenütt közös műhelyük és medencéik voltak folyóvíz mellett. Az ácsok céhe volt egyszersmind a város tűzoltósága. A pékmesterek céhe Rómában különös kiváltságban részesült, mert a császár megbízásából a szegény lakosság ingyenes ellátásáról ők gondoskodtak. Ha már most közügyről, pl. tisztviselőválasztásról volt szó, akkor ily céh szenvedelmesen korteskedett a maga jelöltje érdekében. Pompeiiben a falakon látunk ily feliratokat. A pékek kérik az embereket : válasszátok X-t vagy Y-t városi előljáróvá ; ép így kérnek szavazatot a fakereskedők vagy a fuvarosok. Mindegyiknek megvan a maga jelöltje, mindegyik a maga kedves emberét akarja látni a hivatalban. Amellett mindenféle tréfa is járta ; egy felirat így szól : Minden álomszuszék Vatiát kívánja városi kapitánynak ; majd ismét : minden tolvaj Vatiát kívánja. Nyilvánvalólag Vatiát akarták rossz hírbe hozni.

De az eddig említett osztályok tagjai valamennyien szabad polgárok voltak. Hol vannak végre a tulajdonképeni munkások, a negyedik rend, a nem szabadok rendje? Hamis kultúrképet

adnék, ha mellőzném őket, mert az antik lakosságnak legalább is a feléről van itt szó. Seneca, Nero császár nevelője és a kiváló filozófus író, megjegyzi, hogy ép oly ruhában járnak, mint a polgárok, nehogy annak a tudatára ébredjenek, hogy mennyivel nagyobb a számuk. Ma rabszolgáknak hívjuk őket, de ez túlkemény szó. A római famulus, servus és minister szónak nincs ily megbélyegző értelme. Ők a római kultúrának megbecsülhetetlen tényezői voltak.

Valamennyien külföldiek vagy külföldieknek fiai, s vagy közös városi szolgák vagy magánosok tulajdonaként dolgoztak. Mert a városoknak is szükségük volt rájuk utak építése, utcák tisztántartásakor stb. És ily községi szolga oly bizalmat is élvezett, hogy a városi pénztár nevében pénzek átvételét is nyugtatványozta. Ennek megfelelőleg több is a joga, mint egy magánszolgának. Olyan munkásokat, mint a mi bányászainkat, az ókor nem ismert. A bányák vagy államiak vagy városiak voltak, s azokban elítélt bűnösöket dolgoztattak. Ellenben a közfürdők munkáját fürdőszolgák végezték, a templomokét templomszolgák, és ilyen községi szolgákat a keresztyénség is átvett.

A szolgaság intézménye nemzetközi jogon alapult, mert anyagát kezdetben csak hadifoglyokból vette. A háború volt a nemszabad lakosság eredete. De mióta a római birodalomban béke uralkodott, főleg a keletről hozták őket, ahol szokásban volt, hogy a lakosok rabszolgavásárra vitték gyermekeiket, mert csak 2—3 gyermeket akartak otthon tartani. Szaporították továbbá számukat a tengeri kalózok, kik foglyaikat eladták. Így tehát az ázsiai elem betódulása Itá-

liába nem szünt meg, s aki szolgát vásárolt, mindig nemzetisége után tudakozódott. A szirust ügyesnek, de gonosznak tartották; a galliai jó kocsis volt; a kisázsiai görög szolgát asztali kiszolgálásra használták, s az asztali kiszolgálókkal az urak általában görögül beszéltek. A gazdagabb családok Alexandriából kis gyermekeket hozattak, akiket Ámor-jelmezbe bujtattak és így mulattak fecsegéseiken. Eunuchokat is keletről hoztak a női lakosztály őrizetére, de ilyeneket csak a legnagyobb szabású háztartásokban tartottak.

Ezek a magántulajdonban levő szolgák két csoportra oszlottak. A hitványabbak a vidéki gazdaságba, a latifundiumokba kerültek, ahol gyakran láncra verve végezték munkájukat, mert különben ez idegen eredetüek csapatostul elszökdöstek volna. De ezeknek a földmunkásoknak jó ellátásáról tanuskodik az, hogy főzeléket nem esznek és a külvárosok kifőzőiben kedves ételeiket rendelik maguknak. Velök szemben a városi munkáselemnek sem volt rossz dolga, bár, úgy látszik, itt is felmerült a szociális munkáskérdés. A gazdagok palotáiban és gyáraiban millió szorgos kéz dolgozott. De izgató jelszavak a császári korban ritkán nyugtalanították a lelkeket. Mert nem annyira a szolgák helyzete volt nyomasztó, mint inkább a szabad lakosságé. A szabadok elvesztették kenyeröket, ép mert szolgák végezték a munkát. A fennhéjázó urasági szolga, ki gazdájának szegény vendégét kigúnyolja, ama kornak tipikus ellentéte volt, s ez igazán keserű valóság.

A mi viszonyaink egészen mások, mint az

ókoréi. A mai munkások ép oly nemzetiségüek, mint a munkaadók; a mi szempontunk tehát szűkkörű. Ha a mi gyárainkban vagy gazdaságainkban pl. khinai kulik dolgoznának, nagyon kérdéses, vajjon olyan humánusak volnánk-e, mint a régiek, s megadnók-e nekik a betegsegélyző alamizsnát és az aggkori biztosítást. Az antik ember akkor ismerte meg az idegen és gyakran ellenszenves fajokat, mikor szolgálatába fogadta; az ügyeseket megbecsülte és nagylelküen polgárjoggal is felruházta. Inkább a bennszülött római lakosok hallatják forrásainkban hangos panaszaikat és jajkiáltásaikat; a szolgák és felszabadultak elkeseredéséről egyetlen szóval sem emlékeznek meg az írók.

Mennyivel kegyetlenebb az új-kor: 1816-ban Mexikóban elrendelték, hogy minden színes ember, aki írni és olvasni tud, veszedelmes, tehát megfojtandó; erre azután 600 előkelő négert azonnal kivégeztek. Ma Észak-Amerikában kilenc millió szabad néger lakik. De a művelődés lehetőségét felszabadulásuk ellenére nagyon megnehezítik. Szinházban, hangversenyben nem tűrik őket a fehérek maguk mellett; külön villamos kocsikban utaznak és igen sok iskola elzárja előlük kapuit; fehér nőt nem vehetnek feleségül. A hirlapok gyakran hoznak hírt velök szemben elkövetett kegyetlenségekről s ezt csak azért említem föl, mert szociális szempontból megvetéssel szoktak az ókori munkásviszonyokról beszélni. Hasonlítsuk össze a mai állapotokkal, s akkor másképp fog feltünni az antik rabszolgaság. A gyártulajdonosok a római birodalomban százszámra vásároltak rabszolgákat fegyvergyáraik,

timárműhelyeik számára. De a gyárüzembe forrásaink alapján nem igen tekinthetünk bele. Annál világosabb képet kapunk a háziszolgák kényelmes életéről.

Görög ember szelidebben bánt rabszolgáival, mint a római, mert vele egy törzsből fakadt, egy nyelvet beszélt. Rómában a rabszolgák nem a nemzet véréből származtak, a törvények tehát nem nyujtottak nekik védelmet uraikkal szemben, és gyalázatos bántalmazás fenyegette őket. Hitvány emberek mindig voltak ; de ha valaki beteg és munkára képtelen szolgáját az utcára dobta, az állam közbelépett, mert ily rokkantak számára nem voltak menházak, és a tulajdonos tovább volt köteles a beteget táplálni. De hamis volna a kép, ha mindvégig csak kegyetlenségeket sorolnánk elő, minőket az ókori írók felháborodással közölnek. Fontosabb az az intelem, melyet Seneca Neróhoz intéz : «légy alattvalóid iránt szelíd, mert egész Róma útálattal mutat ujjával arra az emberre, aki szolgájával kegyetlenül bánik». Semmi okunk sincs Seneca e megjegyzését kétséggel fogadni ; a közönségnek e korban ilyen volt a felfogása.

Természetesen a gazda önző érdeke is megkívánta, hogy jól bánjék rabszolgájával, e becses értékével. E gondoskodásból pedig számtalan esetben örvendetes jó viszony fejlődött ki, és Juvenalis, a szenvedelmes szatiraíró, felháborodással mutat arra, ki milliókat veszít a játékbarlangban, de szolgájának még tisztességes öltözetet sem ad.

E latin szó : *familia*, eredetileg cselédséget jelent, és meglepő, hogy a magyar család és cse-

léd szintén egy szótőből fakad. A szolga tehát a familiához tartozik és urának pater familias a neve, vagyis a cselédség atyja. Ez nagyon jellemző és már az ifj. Plinius kiemeli. Nézzük is meg egy római ember házatájékát. A rabszolga gyakran az emeleten dolgozik, hol több a napfény és tisztább a levegő. Külön hálókamrában alszik, még pedig ágyban ; szobácskája ép úgy ki van festve, mint az uráé. Rendszerint egy asztalnál eszik az urával és módja van rá, hogy szabad idejében mellékjövedelemre tegyen szert. Ez nagyon fontos dolog volt. Aki jól viselkedett, urának bizalmasa lett és ilyen bizalmas személy látta el a többi szolgák fölött a házfelügyelői tisztet (atriensis), vagy ő volt a számadó (dispensator), vagy a komornyik, aki urával együtt egy hálófülkében aludt. Még nagyobb felelősség terheli a portást, aki ép oly nélkülözhetetlen, mint ma a kapukulcs. Ha nem bízott benne az ura, láncon tartotta, mert abba a házba tolvaj lopódzott, hol a portás elhagyta őrhelyét. A jómódúaknak voltak továbbá külön szolgáik borotválásra, lábgondozásra stb. A nagy szolgaszemélyzet következtében senki sem volt túlterhelve ; rabszolgálók csak az asszonyok körül foglalatoskodtak.

Minthogy a szolgáknak módjuk volt pénzt keresniök, személyes szabadságuk megszerzésére megnyílt az út. Vergilius egyik idilljében Tityrus, a pásztor, a saját jószágát legelteti. Sajtját vásárra viszi és mihelyt elég pénze gyűlt össze, felkeresi Rómában az urát és magát megváltja. Ez gyakran már három évi munka után megtörtént. Jellemző, hogy a szolgának *puer* (fiú) volt a neve ; ilyen a modern garçon vagy boy. Általában a

szolgaság állapotába ifjan jutott a szolga; urasága nevelte és elsősorban tanításáról gondoskodott. Nagytehetségűek oly gondos nevelésben részesültek, hogy csak gimnáziumi tanulóinkat vonhatjuk velök párhuzamba. Sokan váltak közülök tudósokká, zenészekké, színészekké, kiket a tulajdonosnál pénzért ki lehetett bérelni. Írni és olvasni minden szolga megtanult; Varro szerint még a kocsisok is olvastak könyveket. A birtokosok bizonyára önző célból taníttatták szolgáikat, hogy az emberanyag értékét növeljék; de a fiatal szolga ebből kiváló hasznot húzott. Számtalan esetben kegyelet és bizalom forrása volt ez a gondosság és még szabadonbocsátás után is megmaradt az érdekszövetség. A patronus gyakran részt kap elbocsátott szolgájának a jövedelméből és haláláig jogvédője marad. Gyakran megtörtént, hogy ha nem voltak gyermekei, felszabadult rabszolgáját tette örökösévé. Érdekes példa Zosimos, Plinius szabadosa, akiben sokféle tehetség lakozott. De tüdőbajos lett; Plinius tehát Egyiptomba küldi. Gyógyultan tér vissza, majd ismét vért kezd hányni és Plinius elküldi egy barátjához a Rivierára, hol a legkedvezőbb éghajlat és a legizletesebb tejes ételek fogadják. Valóban a mai orvosok sem tudnának tüdőbaj ellen jobb ápolást ajánlani.

Káromkodás és botrányos gyalázkodás gyakran olvasható Pompeiiben a falak karcolatain, de megvert szolgának dühös kifakadása nem található közöttük, szintúgy szolgának kigúnyolása sem. A legnyugalmasabb szociális béke és a teljes megelégedés látszik Pompeii arculatán. Azok a káromkodások és gyalázkodások csak a szomszédok

kisebb hibáit meg vétkeit illetik és nem egyebek, mint a délvidéki élet csendes tiszta vizének ingerkedő csobogása.

Plinius pl. öreg dadájának egy kis birtokot ajándékoz, azonfelül gondoskodik, hogy egy szomszéd nagybirtokos felügyelete alatt a föld jövedelmezzen is valamit. Több fiatal szolgája súlyos betegségbe esett; Plinius ezért felszabadítja őket és vigaszt merít abból, hogy ha fiatalon halnak is meg, mégis vitték előbb valamire. Azt is megengedi nekik, hogy végrendelkezzenek, amit csak szabad ember tehet. Egy római úrnő Modestus nevű rabszolgájára hagyott bizonyos összeget, abban a föltevésben, hogy szabadságát is megadta. De ezt a szabadságot törvényesen megadni elmulasztotta. A társörökösök most elhatározzák, hogy a szolgát fölszabadultnak tekintik és nem vitatják el örökségét. Egy másik példa: meghallja egy orvos, hogy barátjának távoli birtokán lakó derék szolgája súlyosan megbetegedett; a szolgát megmenti, de éjjel-nappal utazott és a nagy fáradság miatt maga hal meg. S ezt az író, Aristides, nem az emberszeretet példájaként beszéli el nekünk, hanem a hivatásbeli túlerőltetést akarja vele rajzolni.

A görög filozófia már a Kr. e. negyedik században hirdette a tant, hogy minden ember, még a külföldi barbár, vagy a cseléd is egyenlő. A testvériség eszméje régi; e kozmopolita tantétel behatolt a kozmopolita császárság művelt köreibe. S ez örök és elpusztíthatatlan nyereséget jelentett az emberiség számára. Mindazáltal ezt az egyenlőséget törvényes intézménnyé emelni hiányzott Rómában az alkalom. Még a keresztyénség sem

gondolt arra, hogy ezt szorgalmazza. Csak bizonyos enyhítő határozatokat adtak ki a császárok. Így pl. Hadrianus egy Umbricia nevű asszonyt öt évre száműzött, mert kegyetlenül bánt szolgálóival. A rabszolgaság talán idővel meg is szünt volna a rabszolgaárú elapadása következtében (Egyiptomban már alig tengődött), ha a középkorban a győztes germán törzsek, a frankok és alemannok nem élesztik új életre. Mert itt is eladták a győztesek a foglyokat, sőt eladták így a vádlók az elítélteket, szülők a gyermekeiket. A durva bánásmód kegyetlenségei még fokozódtak, s az egyház nem tiltakozott ellene. Szabad emberek rabszolgákul való eladása még egyházi büntetés is volt. Templomok és kolostorok is kihasználták a rabszolgamunkát. Csak azt igyekezett az egyház megakadályozni, hogy keresztyén rabszolgák zsidók kezébe jussanak. Olykor támogatta a felszabadítást, de sohasem tiltakozott e korban szolgák szerzése ellen.

Volt Rómában a szolgáknak egy külön osztálya: a gladiátorok. Gyakran a szilajságuk okozta, hogy a tulajdonos eladta e fékezhetetlen legényeket; hadifoglyok és gonosztevők is kerültek a vívóiskolákba; végre szabad emberek is, kik tisztán sport- vagy verekedő-ösztönből adták el magukat e foglalkozás számára. Az iskola tulajdonosa (lanista) városról-városra járt gladiátor-bandájával, vásárolt és eladott embereket, csapatát bérbe is adta ünnepi játékok rendezőinek. Különös életmód dívott ily iskolákban, melyet ugyan útáltak, de a testi erő fokozása érdekében megkövetelték. A fegyelem fönntartása természetesen nagy kegyetlenség árán volt csak biztosítható.

Pompeiiben a gladiátor-kaszárnya egyik cellájában hosszú bilincset találtak, mely több csontvázat tartott össze a lábán; bizonyára bűnösök voltak. Csak Hadrianus császárban győzött a modern értelemben vett emberségesség, amennyiben nemcsak a leánykereskedést tiltotta el, hanem azt is, hogy rabszolgákat gladiátori iskolák tulajdonosainak adjanak el, hacsak nem volt rá különös ok.

Bizonyára a legkülönösebb társadalmi jelenséghez tartozik, hogy a felszabadult rabszolgák millióiból egy külön rend, a libertinusok, vagyis szabadosok rendje fejlődött ki. Gyakran a legértelmesebb és legmozgékonyabb emberek kerültek ki belőle, kik pénzben és hatalomban Róma régi, előkelő családait gyorsan túlszárnyalták. Befolyásuk bámulatosan megnövekedett. A legfeltűnőbb módon ruházkodtak, hiszen felkapaszkodottak voltak, kik bíborban és hosszú uszályos tógában jártak az utcán, úgy hogy láttukra mindenkinek felforrt az epéje. Ujjaik tele voltak drágaköves gyűrűkkel, s hogy az emberek lássák ékszereiket, folyton hadonáztak a kezükkel. De fülükön még észre volt vehető a fúrás helye, mert ázsiaiak, kik valamikor függőket viseltek. Voltak közöttük szegények is; és mire nem képesek e rongyosok, ha éheznek? — kiált fel Juvenalis. «Mint iskolamesterek és szónokok, mint földmérők és festők, mint masszőrök, orvosok, kötéltáncosok vagy augurok lépnek fel; kívánd, hogy az ég felé repüljenek (akár csak Zeppelin vagy Blériot) és ezt is megcselekszik!»

Maga a felszabadult még nem, de fia már törvényes római polgárjogot élvezett. Ilyen sza-

bados fia volt Horatius, a költő is, ki azután mint törzstiszt harcolt Brutus vezérlete alatt Philippinél a polgárháborúban. Claudius császár és Messalina udvarában az összes hatalmat ilyen szabadosok ragadták magukhoz, s volt idő, mikor a római birodalom sorsa az ő kezükben volt. Tényleg ezen az úton, alulról felkapaszkodva, a legjelentékenyebb állásokba jutottak fel, de határtalan gyűlölet kísérte haladásukat. A régi itáliai őslakók fajgyűlölete volt ez, mely a maga vérét tünedezni látta a Kelet kifogyhatatlan beözönlésével szemben.

De képzeljük csak el, hogy az amerikai Egyesült-Államokban a khinaiak vagy San-Franciskóban a japánok ép oly polgárjogot kapnának, mint a fehérek, hogy tehát a legkiválóbb állami hivatalokba is bejuthatnának. Így fogjuk csak megérteni az ókor engesztelhetetlen érzületét, de még bámulatosabbnak fogjuk látni a római állami törvényeknek következetes tolerantiáját.

III.

Iskolai és szellemi élet.

Róma fejlődésének rajzában, valamint lakosainak közviszonyaiban egy dolog ragadja meg leginkább az ember figyelmét: az, hogy a rabszolgák legnagyobb része tudott olvasni és írni. Műveltségük már alantas helyzetüknél fogva nagyon csekély lehetett, de ha tekintetbe vesszük a mai viszonyokat, hogy pl. Olaszország köznépének igen nagy százaléka analfabéta, a tény mindenesetre meglepő és önkénytelenül felmerül a kérdés, milyen volt tehát a felsőbb társadalmi osztályoknak a műveltsége, szellemi élete, mily irányú az érdeklődése, ha már a társadalom tudott arról gondoskodni, hogy a rabszolgák is megszerezzék a továbbképzés alapját.

Ha egy szóval akarnám a római polgárok műveltségét jellemezni, azt mondhatnám, hogy valamennyien filológusok voltak. Filológia alatt persze a rómaiak mást értettek; a szó nem jelentett nyelvi vagy irodalmi tanulmányt, hanem általában magasabb műveltséget, mely lehetőleg sokoldalú kívánt lenni. Tanulmányaiknak főleg a formális, vagyis nyelvi és stilisztikai része kiválóan alapos volt; oly sok időt fordítottak reá,

hogy mi nem érhetnők el egykönnyen ; de reális ismereteik nagyon hiányosak voltak. Látszólag érthetetlen, hogy oly reális gondolkozású nép, mint a római, nem kívánt fiainak a reális ismeretekből mást adni, mint rövid tájékoztatást, kivonatos, enciklopédikus ismereteket. A tanításnak ezt az irányát azonban a szociális viszonyok szabták meg. Minden technikus munkát ugyanis nem szabad emberek végeztek ; technikai, természettudományi ismeretekre szabad polgárnak szüksége nem volt, hisz már említettem, hogy az orvosi teendőket is görög származású emberekre bízták. A mai reáliskolának megfelelőleg a nem szabad lakosságnak akkor jó részben reálisabb műveltsége volt, mint a szabadnak. A szenátor vagy a lovag nem törődött részletkérdésekkel ; a maga egyéniségét felsőbbséges módon fejlesztette; kitünően be volt gyakorolva az ékesszólásba, gondolatainak írásban való kifejtésébe ; más ismeretekben pedig annyi tájékozódást szerzett csupán, hogy szükség esetén akármely részletkérdéssel komolyan tudjon foglalkozni. Társadalmi állása és kötelezettségei szempontjából ennyi neki teljesen elég volt.

Ily nevelés tehát inkább hasonlít azon gimnáziumi neveléshez, mely a XIX. század közepéig volt uralkodó, midőn főleg a humanisztikus nyelvi tanulmányok uralkodtak és a reális szakok általában nagyon kis szerepet játszottak a társadalom vezető osztályának tanulásában. Rómában eszerint a formális képzés a felsőbb osztályoknak szólott ; reális tanulmányokra a szolgákat fogták. És ez a tanítás volt érvényben hét-nyolc századon át, a Kr. e. harmadik századtól a Kr. u.

ötödik századig. A római meg volt vele elégedve, sőt büszke volt reá. A filológiát megszemélyesítették, egyrangúvá tették a múzsákkal, az égi istenkörben neje lett Mercuriusnak, mint a lant feltalálójának és a költők pártfogójának. S mikor e formális műveltség megdőlt, nem a reális, természettudományi világfelfogás döntötte meg, hanem a keresztyénség, mely a reális ismereteket még kevesebbre becsülte.

Mindenesetre feltűnő, hogy a reális gondolkozású rómaiban oly kevés érzék volt a természettudományok iránt. A római nem volt kutató szellem, ki a tudományt a tudás kedvéért ápolja; nagyszabású, határozott, élvezetre vágyó lélek volt, de a tudomány önzetlen mívelése szempontjából szánalmasan szűkkeblű. Ma mindazt, mit a természettudomány kikutat vagy felfedez, rögtön népszerűsítik. Az a görög, kinek élénk képzelete egész istenvilágot alkotott, az isteneket hidegen félretolta, ha kutatásokba merült. A mindenséget atomokra osztotta és józanul megalkotta a mechanikus világfelfogást. Meg is próbálta egy költő, Lucretius Carus, a Kr. e. első században Epikuros e tanát Rómában egy gyönyörű tanköltemény ben népszerűvé tenni. De a római polgár még a császárok korában is húzódozott a természettudományi világfelfogástól és meg volt elégedve, ha négy elemet ismert (t. i. a tüzet, vizet, földet és levegőt). Míg a görög a babyloniak és egyiptomiak tanítványaként igazságnak fogadta el, hogy nem a nap kering a föld körül, hanem megfordítva; míg ugyancsak ő kiszámította a Holdnak és a Napnak terjedelmét, a csillagoknak egymástól való távolságát; míg ugyancsak ő a

Föld alakját nem laposnak, hanem gömbalakúnak hirdette, az országok távolságát megállapítva egy fokozatokkal ellátott hálózatba belerajzolta, tehát megvetette alapját a fizikai földrajznak : a rómait ez nem érdekelte és oly babonás maradt, hogy inkább térdre esett Mithras, a napisten előtt, sőt napot jelölt ki neki hetenként ünnepül (a dies solis-t, innen a német Sonntag) és templomot emelt tiszteletére. Az már nagy dolog volt, hogy Julius Caesar a kényszerítő szükség hatása alatt a görög Eudoxos tanítása alapján megújította a naptárt ; Augustus pedig a közigazgatás érdekében fölmérette a birodalmat, az utak távolságát mértföldkövekkel jeleztette és megcsináltatta a római birodalom térképét. De minderről Rómában csak az vett tudomást, aki útra kelt és akarta tudni városról-városra a távolságokat. A Vezuv, mint tudjuk, Kr. u. 79-ben tört ki először ; de már 16 évvel előbb kezdett félelmesen rengeni, dübörögni és csak a közelsége okozta, hogy a vulkánizmus elméletével kezdtek foglalkozni. A Nilus forrásának kérdésével is csak azért foglalkoztak, mert Egyiptom római tartomány lett. Ily tudományos problémák fölvetése különben nagyon ritkán történt. Bármily bámulatos is az idősb Plinius természettudományi munkája (Historia naturalis), mégis csak kezdetleges és dilettáns munka, mert száz meg száz könyv szolgai kivonata az egész; kiváló és jelentéktelen írókat válogatás nélkül használt fel és olykor a legmulatságosabb félreértések fordulnak benne elő. Plinius a császári hajóhad admirálisa volt, ki ép Misenumban tartózkodott, midőn a Vezuv első kitörése következtében Pompeii elpusztult. Módja

lett volna a tengerparton kagylókat szedni, halakat megfigyelni stb. De ő szobájában ül és a kagylókról, halakról, növényekről, csillagokról való ismereteit könyvekből szedi. A görögöktől gyüjtött rengeteg tudományos adathalmaz a rómait elnyomja ; fejszével hatol a nagy tömegbe és durva kézzel leltárt vesz fel, mely teljesen kielégíti. Csakhogy ez nem tudományos birtok, hanem csak zsákmány. Plinius Aristoteles legfinomabb megfigyelései közé a leggyerekesebb csodákat toldja be : népet, mely egy lábon jár vagy a mely fülébe csavarja egész testét ; beszél Pyrrhus király lábaujjáról, mely betegeket gyógyított és levágva külön temettetett el ; megemlít Satyrosokat és Tritonokat, kiket csak nemrég fogtak meg. Ily csodás dolgokra hévvel vadásztak a rómaiak. Nem a természet törvényei iránt érdeklődtek, hanem a kivételes dolgok iránt. Egyébként Plinius munkája praktikusan van berendezve és beosztva, úgy hogy könnyen megtalálja az ember, amit benne keres ; olyan mint pl. a nagy lexikon.

Nem sokkal kedvezőbbek a viszonyok a technika területén. Mily bámulatosan fejlett volt a római hadsereg tüzérsége ; mily gyönyörű utakat és hidakat terveztek a mérnökök ; csak gondoljunk az Aldunai hídra, melyet Traianus veretett. De a római társaság sohasem beszélt e dolgokról. Így a technikai irodalom e kérdéseket és más ilyeneket illetőleg görög nyelvű volt, vagyis elsősorban a szolgák osztályának szólott. Feltűnő dolog, mily kevéssé fejlődött ki a katonai irodalom és még csodálatosabb tény, hogy a nagy történetírók, Livius és Tacitus, mily járatlanok

katonai dolgokban. Tacitus abba a gyanúba esik, hogy bár Germaniáról ír, sohasem tette lábát germán földre; Livius pedig nem tartotta érdemesnek, hogy megszemlélje azokat a közeli csatatereket, melyeken Hannibal híres csatáit vívta. Szobájában maradt és hűvös árnyékban írta meg könyveit; annál ragyogóbb persze a stílusa. Csak a földmívelés meg a jog elméleti tanait méltatta figyelmére Róma uralkodásra termett népe; a szakirodalom a földmívelésre és a jogra vonatkozólag gazdag, szakavatott, mesterileg alapos és az összes századokon át virult.

Ha a római birodalom kifejlődését megfigyeljük, el kell ismernünk, hogy világuralmát semmiképen sem köszönte előbb említett humanisztikus műveltségének, amely csak később vált vérévé. A győzelmesen terjeszkedő római nép a köztársaság korában híjával volt minden előkelő irodalmi tudománynak. A nevelés házilag folyt, a szülők tanították a gyermekeiket betűre, jogra, törvényekre. Már akkor szükséges volt a gondos könyvvitel és a törvények ismerete a közigazgatás és a kereskedelem érdekében; de nem volt semmiféle irodalmi olvasókönyv, és feltűnő dolog, hogy abból az időből alig van egy-két kőfeliratunk az emlékeken. Annyira csupán a legszükségesebb gyakorlati szempontok uralkodtak a nevelésben és az életben, hogy Rómában hiába keresünk irodalmat, míg egész Itália nem kerül uralma alá.

De a fordulat azután hirtelen történt. Kr. e. 240 körül egyidőben alakul meg az iskolaügy és az irodalom; és Róma ezentúl a görög művelt-

ségnek önállótlan és mégis legkiválóbb tanítványa lőn. A görög népnek jól folyt a dolga, mert csak anyanyelvét kellett tudnia, mely minden szép dolgot feltárt előtte. A római ifjúnak már két nyelvet kellett tanulnia, mert műveltségéhez hozzátartozott, hogy meglehetős folyékonysággal beszéljen görögül. Viszont ma három vagy négy nyelvvel bajlódik a középiskolai tanuló, és örülnünk kell, ha elég tisztességesen kezeli anyanyelvét. A görög tehát elhozta a rómainak összes gyönyörű könyveit, de megtanította egyszersmind a latin nyelvnek grammatikai feldolgozására. A római csak ekkor ismerte meg tudományosan a maga nyelvét. Felismerte a nemi szabályokat, a hajlítást, a beszédrészeket. És megkezdődött a grammatikai munka, a nyelvtani szabályok tanulása. Az iskolai munkában most már latin szövegre is volt szükség, s e célból lefordították latinra Homeros Odysseiáját. Jelentős mozzanat, hogy Róma első költője, Livius Andronius, egyszersmind az első római iskolamester is volt; és amit ő tett, az döntő is volt: költői olvasmány maradt mindvégig a magasabbfokú oktatás alapja.

Megindult egy római könyvirodalom és nagy szükség is volt reá; mert ha nem akadtak volna oly nagyeszű férfiak, mint Nævius és Ennius, kik a latin nyelv művelésére fordították erejüket, ha csak száz évig várattak volna magukra: sohasem fejlődött volna ki római irodalom, és minden itáliai városban görög lett volna az uralkodó nyelv. Hisz a latin irodalom még így is annyira görög szellemet lehel, hogy ha görög fordításban olvashatnók, azt hinnők,

eredeti nyelven olvassuk. Amellett a fellépő latin költők között egyetlen egy sem római születésű; valamennyien a környező vidékeken születtek és csak beszármaztak. A római költészet Róma határán túl toborozta költőit és úgy sütötte rájuk a maga bélyegét. Hasonló jelenséget látunk a renaissance korában is; Bramante, Michelangelo, Rafael nem Rómában látták meg a napvilágot, de ennek a városnak a bűvös ereje odavonzotta őket, és az ő hatalmas szellemét tárja fel lángeszük.

Az első tanintézetek Rómában magániskolák voltak; ezentúl sem hallunk nyilvános állami iskolákról. Jellemző ez azért is, mert az olasz állami közoktatásügy nem vitte eddig annyira, hogy az ókori Róma mintájára minden lakosa tudjon olvasni és írni. A régi római iskola vezetője a grammatika tanítójának nevezte magát. Kezdetben a maga kockázatára nyitott tanintézetet, később községi támogatásban részesült. Egynéhányat ismerünk is közöttük; pár szóval érdemes is őket bemutatni.

Marcus Antonius Gnipho, Itália északi részéből származó gallus, szívtelen szülők gyermeke volt, kik rabszolgavásárra juttatták. De a tulajdonos, ki megvette, gondos nevelést adott neki, később pedig felszabadította. Így lett ő később a nagy Julius Caesarnak, mikor ez még fiú volt, házi tanítója, azután pedig magániskolát nyitott. Nagytehetségű ember volt, kedves modorú az érintkezésben; megszabott tandíjat nem követelt, de tanítványai és hallgatói gazdag ajándékokkal halmozták el. Csak gondoljuk el, hogy érett férfiak és senatorok, így maga Cicero is,

negyven éves korukban sem átallották e nagyeszű mester tanítását hallgatni.

Annál gorombább fráter volt a Beneventumból származó híres Orbilius Pupillus, akinek vesszőjét Horatius, a költő is érezte. Ez az Orbilius korán árvaságra jutott, mert szülei erőszakos halállal pusztultak el. Először valamely hivatalban irnokoskodott, majd tábori zenész lett, később lovaskatona. Tanulásvágya nem engedte pihenni, ötven éves korában Rómában iskolát nyitott és csakhamar nagy hírre tett szert. Káplármodoráról azonban sohasem tudott leszokni; durván és epésen bánt ifjúval, öreggel egyaránt, mindig pénzszűkében volt és majdnem száz éves korában szegényen halt meg.

Megemlítem itt Lenaeust, egy athéni eredetű tanárt, akit gyermekkorában rablók csentek el szüleitől; természetesen eladták rabszolgának és a dúsgazdag Pompeius Magnus házába került. Tudományszomjától sarkalva visszaszökött Athénbe és miután itt magát kiképezte, visszatért Rómába, jelentkezett Pompeiusnál és magával hozta a váltságdíjra elégséges összeget. Pompeius természetesen ingyen adta vissza szabadságát, de házi tudósként magánál tartotta, sőt hadjárataiban is kíséretébe osztotta és megbízta, hogy latinra fordítsa Mithridates királynak természettudományi iratait. Csak a pártfogójának halála után nyitott Lenaeus Rómában iskolát.

Ezek antik-jellegű tanítópályák. De már a tarentumi Lucius Crassitiusnak nem volt ily mozgalmas élete. Kezdetben ugyan a színháznál szinfaltologató volt és környezetének megfelelőleg könnyelműen élt; de csakhamar tanító lett

és ernyedetlen szorgalmával nagy tudományhoz jutván, a legelőkelőbb házak szerződtették mesterül. Egyszer azonban egy stoikus előadás, mely az élet erkölcsös mélyítését javasolta, oly nagy hatással volt reá, hogy szigorú önvizsgálódás végett teljesen a szemlélődő életbe vonult vissza. A legdivatosabb iskolamester azonban, akiről tudomásunk van, Palaemon volt Tiberius és Claudius császár korában. Ő is görög rabszolga volt eredetileg; iskolája évenkint 400,000 sestertiust, körülbelül százezer korona jövedelmet hajtott, melynek ő fényűző életmódjával nyakára is hágott. Bizonyára kápráztató egyéniség volt, hogy ily sok pénzt tudott szerezni, mert az iskolamesternek különben nehéz kenyere volt. «Csak rhetor ne légy, javallja Martialis, és csak iskolamester ne légy; ha pénzhez akarsz jutni, hangversenyénekes pályára lépj.» Majd hozzáteszi: de ha nagyon kemény a koponyád és erős a hangod, légy akkor építész vagy az árveréseken kikiáltó. Az építészek e költői párhuzamot bizonyára nem fogják hizelgőnek találni.

A latin nem tartozik a könnyű nyelvek közé; maga a római is óvakodott erős formaérzékénél fogva hibás szóalakokat használni és nagy súlyt vetett a szép kiejtésre. Csak olyan dadákat tűrtek a házban, kik a legtisztább nyelvet beszélték; még a játszópajtások kiválasztásában is ez a szempont volt a döntő. Következett azután a pedagógus rabszolga hagyományos fanyar és komoly arculatával. Magának e szónak: pedagógus, gyermekvezető a jelentése; tényleg ő vezette a gyermeket, ha vele az utcán sétált, ő ügyelt viselkedésére otthon. Ha elgondoljuk, hogy pl.

Budapest közvetlen környéke nem magyar, hogy lakósságának jó része nem magyar anyanyelvű, hogy tehát fővárosunk magyarsága épen nem kifogástalan, akkor elképzelhetjük, mennyire jogosult volt a római szülők e gondossága. Hisz a latin nyelvet is sok idegen törzsbeli csak eltanulta, magában Itáliában az oscusok, etruszkok, görögök, a provinciákban gallusok, spanyolok. Mily lompos a nyelve Pompeiiben a fali karcolatoknak, mily zagyva beszéde van a parasztoknak Petroniusnál. A nyelvhibákat, idegen szólásokat sokkal nagyobb lelkiismeretességgel irtogatták, mint mi. Egész sereg grammatikai kézikönyv jelent meg, tisztán a helyes nyelvhasználat céljából. Rómában a grammatikusokat a latin nyelv őreinek (custodes) hívták és a siker valóban bámulatos volt. Mert ez az erős formális iskolázottság volt az alapja annak, hogy a latin irodalmi nyelv egészen Justinianusig, tehát a Kr. u. hatodik századig egységes és teljesen nyelvjárástalan maradt, még pedig olyan mértékben, hogy a későbbi irodalom műveiben nem ismerszik meg, vajjon az illető író afrikai, hispániai vagy galliai volt-e.

Az elemi tanfolyam után a másodfokú iskolában a költői olvasmány leggondosabb magyarázata uralkodott. Nemcsak Homerost és Vergiliust tanulmányozták, hanem sok más költőt ; mellettök azután feladatok voltak hét tantárgyból, melyeket *artes liberales*-nek, vagyis szabad embereknek való tanulmánynak, egyszóval filológiának is neveztek. E hét tárgy : a grammatika, stilisztika, logika, arithmetika, geometria, asztronómia és muzsika (vagyis zeneelmélet). Ez utóbbi

tárgyból nem vitték sokra a rómaiak, a többiekben bizonyára jobb volt az eredmény, mert a tanításban józan elvek uralkodtak. Seneca tanácsolja egyik levelében: «Csak semmi gépies emléztetést! Valamint a test fölemészti az ételt, amelynek befogadása különben nem válnék hasznára, úgy iparkodjék feldolgozni az ész is, amit tanult, hogy teljesen egyéni birtokává váljék.»

Időközben a tanuló elérte tizenhatodik életévét; hosszú haját rövidebbre nyírták, bíborszegélyű gyermekruháját egyszerű fehérrel cserélte fel, s költői tanulmányai után egypár évig prózai iratokkal foglalkozott, vagyis rhetorikai iskolába lépett. Mintaszerű szónoklatokat olvasott, ilyenek alapján maga is írt beszédeket, de főleg szabad előadásban gyakorolta magát egy szaktanár vezetése alatt. A szülők természetesen tódultak az iskolába, ha a fiatal urak nyilvános próbaszónoklatot tartottak, s ha valamelyik ifjú belesült, szülői természetesen a tanárt okozták. E próbaelőadások formája olykor monológ és valamely történeti hőst, pl. Scipiót vagy Hannibalt szólaltatták meg; voltak szellemes kérdések is, mint pl., hogy miért vannak Ámor istennek szárnyai; leginkább azonban képzelt perek és családi perpatvarok képviselői gyanánt léptek fel, naiv erkölcsi mázzal. Valódi jogesetek komoly és tudományos megvitatásába nem bocsátkozott az iskola, mert hisz oly ifjakat oktatott, kik a mi középiskoláink két legfelsőbb osztályú tanulóinak felelnek meg, akik nagy hévvel, de félig gyermekes invencióval léptek a szószékre. Nagyszerű eredménye ezen iskolázásnak inkább az volt, hogy a provinciák idegen eredetű lakosai, akik

ily rhetorikai tanfolyamot végeztek, gyönyörű latinságot tanultak és tökéletesen elsajátították a latin gondolkozást. Csak így volt lehetséges, hogy a világirodalomnak olyan nagy alakjai, mint az egyiptomi Claudianus, a dalmatiai sz. Jeromos és az afrikai sz. Ágoston virtuóz latin nyelven terjeszthették eszméiket. Azonban könnyű átlátni, hogy ez a nevelés épúgy nem volt a gyakorlati életre való előkészítés, mint ma a gimnázium sem az. A nevelés célja akkor is, most is inkább a humanisztikus általános műveltség, a lélek nemes kiművelése volt.

E rhetorikai iskola után lépett ki az ifjú az életbe és most már a valóságos élet volt a nevelője. De még ezután is folytathatott jogi vagy filozófiai tanulmányokat, még pedig jogit Rómában, filozófiait inkább Athénben. A régi görög műveltség székhelye ekkor is ápolta Platonnak és a nagy görög filozófusoknak hagyományait. Ezért kereste fel műveltségének betetőzése végett Cicero, Horatius, sőt később maga Julianus császár is. És Athénben tényleg víg egyetemi életet teremtettek az ifjak, amint ezt a Kr. u. II. századtól kezdve megfigyelhetjük. A komoly filozófus tanárok kathedráikon adtak elő és leckepénz fejében fejtegették tanaikat. Magántanárok és lektorok ismétlő és gyakorlati órákat tartottak. A diákok jegyeztek, éljeneztek vagy zajongtak, épúgy, mint ma; fáklyásmeneteket és macskazenét adtak, egyesületeket szerveztek és mulatságokat rendeztek. Aki filozófiát hallgatott, nem volt filiszter, sem Korogi Bendő. Előkelő ifjaknak, nem pedig tanárjelölteknek a társasága hallgatta a filozófusokat.

Ugyanez a Kr. u. második század azonban még

egy fontos újítást létesített : az oktatásügy végre állami felügyelet alá került. A császári vagyonból fizetést utalványoztak ki, először a filozófusoknak, később bizonyos számú tanárnak is, így pl. Quintilianusnak, és pedig nemcsak Rómában, hanem a birodalom egyéb városaiban is. E rendszerváltozás azoknak a császároknak a nevéhez fűződik, kik egyéniségüknél fogva is a római kultúrának legkiválóbb képviselői, Hadrianushoz és Marcus Aureliushoz. De tévedés volna hinni, hogy utánuk az iskolaügy épúgy hanyatlott, mint a birodalom ereje. Tényleg csupán a művészi érzék hanyatlott, de az iskola következetes maradt hagyományaihoz ; sőt a könyvipar még fejlődött is, mert az olvasási vágy a lakosság minden rétegébe behatolt. Mint ma az ujság, úgy akkor a könyv volt a mindennapi szórakoztató. Sohasem ábrázolták az embereket gyakrabban könyvvel a kezökben, mint a Kr. u. negyedik században. A keresztyénséget, mely ép a biblia, vagyis a könyvek vallása volt, az időnek e szellemi iránya nagyban támogatta.

Mily szép és ünnepi érzés fogta el ily antik könyvtár látogatóját. Olyan volt ez, mint egy szentély. A könyvtári szobákban a falak tele voltak szekrényekkel, melyekben a tekercseket (mert hisz akkor ilyen volt a könyvnek a formája) a leggondosabban őrizték. Magas és kellemes, hűvös márványcsarnokokban olvastak a könyvtár látogatói. E csarnokokban a költők és tudósok finoman kidolgozott mellszobrai, meg a múzsák díszítették stílszerűen a falakat ; a padlózat is zöldes márványlapokkal volt kirakva, mert a zöld szín volt a szemre nézve a legegészségesebb

hatással. Az itáliai múzeumoknak sok szép szobra került ki ép ezekből a könyvtárakból. A könyvkereskedés és könyvtári intézmény gyorsan elterjedt az összes provinciákban; Róma volt természetesen e mozgalom központja. Míg a köztársaság vége felé, Cicero és Varro korában, inkább görög könyvek forogtak, most a latin irodalom termékeit keresték. A művelt világ, főleg a nyugaton és Afrikában teljesen római lett, és az irodalmi termékek sokszorosítása nyomtatás nélkül is, de természetesen rabszolga-munka révén, rendkívül könnyűvé lett azáltal, hogy egy ember értelmes és lassú tollbamondását egyszerre ötszáz vagy ezer rabszolgakéz vetette papírra.

Az ókor, épúgy mint még nem régen Japán, nem ismert fűzött könyveket; a szöveg tekercsre volt írva. Könnyen elképzelhetjük azonban, hogy az olvasóra nézve nagyon fáradságos volt ily tekercset sokáig kezével tartani szeme elé. Olvasás közben mind a két kézzel, jobbról és balról kellett fogni a könyvet, egyébre az olvasó nem használhatta a kezét. Ezért ölte meg Domitianus császárt olvasás közben a tőrdöfés; u. i. kezével nem védelmezhette magát és a merénylet sikerült. De minél vastagabb volt ily tekercs, annál kényelmetlenebb volt tartani. Gyakorlott író ezért szívesen felosztotta művét kisebb könyvekre, hogy megkönnyítse olvasásukat. Ily kisebb tekercsen körülbelül huszonöt lapnyi szöveg volt elosztva három és fél méter hosszúságban, úgy hogy egy középvastagságú könyv ma tíz ilyen antik könyvet képes befogadni. De ép ily különbség alapján mérhetjük fel a római irodalom terjedelmét. Horatius egész irodalmi hagya-

téka kilenc ily kis tekercsre terjed és terjedelemre nézve nem kíván sokkal több helyet nyomtatásban, mint a Toldi szerelme. Az olvasás is másféle volt, mint manapság. Az emberek nem falták a könyveket, kisebb részletekben élvezték, Vergilius Aeneisébol pl. naponként csak egy éneket. Aki többet olvasott, az a költő szándéka ellen cselekedett.

Elképzelhetjük, miképen gúnyolták a léha és lusta embereket, kik azért, hogy művelteknek tűnjenek fel, házi filológust tartottak, hogy őket naponként költői idézetekkel lássák el. Viszont nagyon ügyes intézkedés volt, hogy külön felolvasó szolgákat tartottak, annál inkább, mivel az antik irodalom a kellemes szócsengésre, a hangos olvasásra számított. Ha ujdonság jelent meg a könyvpiacon, a reklámnak leghatósabb eszköze ilyenkor a nyilvános felolvasás volt. Már Horatius gúnyolta a költőket, kik a közfürdők boltozatos termeiben boldognak, boldogtalannak felolvasták verseiket, mert hát ott gyönyörű visszhangot keltett a szavalás. De ily nyilvános felolvasás szinte ízléstelenséggé fajult, miután a nagy költők, Vergilius és Horatius kora letünt, és gúnyolódó kortársak mulatságos leírását adják a hiú költőknek. Traianus kora volt ez meg Domitianusé, az elvénhedt kultúra ideje, mikor mindenki verselt s a csodagyermekek már tizenegy éves korukban babérkoszorút nyertek költői versenyeken, de korán is hullottak azután sírba. Az ifjabbik Plinius közli, hogy április havában, a szezon vége felé, majdnem naponként voltak ily költői felolvasások. Természetesen maga a költő olvasta fel a verseit és szerencsés fickó, ha

elég gazdagnak született, hogy az ily felolvasás költségeit fedezhette. A szegény költőnek bizony módos pártfogóra volt szüksége. Mert termet kellett kibérelni, benne emelvényt és székeket elhelyezni, azután tapsolókat szerződtetni, meghívókat és műsort szétküldeni, mert belépődíjat nem ismertek. Szerencse kellett ahhoz is, hogy a költő a felolvasás előtt meg ne hüljön. Az óvatosabbak ilyenkor több napon át gyapjúkendőt kötöttek a nyakukra és köhögéscsillapító golyócskákat nyeltek. Mert egy római felolvasónak igen sokféle hangot kellett megütnie. Elegáns fehér tógában jelenik meg; emelvényén háborog és toporzékol; majd olvatag szemekkel eped és susog; hirtelen megáll, megnyalja ajkait és kérdi, vajjon ne hagyja-e abba. A fogadott tapsolók persze tiltakoznak: «nem, nem, csak olvass tovább, te isteni lény!» De hát ép ezt akarta hallani. A meghivottak közül sokan elkéstek vagy korán távoztak, úgy hogy a költő többször megismétli verseit. Elhihetjük Pliniusnak, hogy ily hiú költő kiállhatatlan volt.

De a műkedvelők e garázdálkodása ne téveszszen meg ítéletünkben; hiszen a mi magyar irodalmunk jóságában is bízunk és nem ejt kétségbe bennünket, ha rossz poéták és firkoncok árasztják el a napi irodalmat. A római irodalomnak már csak azért is elévülhetetlen becse van, mert egy virágzó görög-római kultúrából fakadt, mely benne és általa jelenik meg az utókor előtt. Róma szerencséje volt, hogy költői megmutatták a világnak, mily melegen és mily emberileg mélyen érez ily római lélek, mily csodálatos finomsággal simult a latin nyelv minden műfor-

mához, s mily változatos a hangja. Nyelve szinte duzzad erővel teli szólamoktól; közmondásait még ma is találóan alkalmazzák; velős rövidsége, sziporkázó szelleme, szigorú pontossága, melyre a jogásznak szüksége van, szónokai nyelvének hangzatos és zúgó áradata mély hatással volt az európai népek prózájának kialakulására. Szintúgy az ovidiusi játszi szellem, a vergiliusi idillek édessége, Horatius ódai fensége és költői leveleiben megnyilatkozó humora, Propertiusnak heves, Scipio álmának ünnepélyes hangja: mily skálája az emberi érzelmeknek és indulatoknak! A nyelv mindenütt szívesen és könnyedén simul ama műszabályokhoz, melyeket az írók rajta alkalmaznak; de talán még élvezetesebbé válik, mikor pajkosan lerázza olykor az igát és üde szellemmel buzog, mint pl. Catullus verseiben, vagy mikor azt hiszi, hogy nem ügyel rá senki és oly szabadon árad, mint Cicero leveleiben. Ily fölényes biztossággal csak egy világfi beszél, aki jelentős életének a delén hallatja önérzetes hangját. Ily kemény, biztos és bizalmas hangot még egy görög sem tudott megütni.

Róma egynémely költőjében persze egyhangú szóáradat zúdul az olvasóra, melyet modern lélek nem igen bír el. Vannak költői, akikben több a rhetori-, mint a poétikus vonás. De az a megkülönböztetés, hogy a görög költészet nem szónokias, ellenben a római költészet viszont rhetorikus, határozottan téves. Mert a rhetorika jelentése ékesszólástan és műszónoklat a terméke. De ily műszónoklat már a görögökben, már Euripidesben, sőt már Homérosban is megnyilvánul. Vergilius nem szónokiasabb, mint ezek, csakhogy az ő

műszónoklata más ; sohasem bőbeszédű, és ha egyhangúbb is, ő volt a római világnak hazafiságban és erkölcsben leghathatósabb nevelője.

De bármily nagyra értékeljük is a római irodalmat, bizonyos hézagosságot nem leplezhetünk szemléjében. Hiányzott benne a túláradó érzelem, a szívet magával ragadó, a fiatal lelket oly boldogító érzés. Nem a fejlődő Rómának hősies ifjúkora nyilvánul meg az irodalomban, hanem a később szülöttek visszavágyódása az egykori erő és nagyság után. Alapvonása ezért visszatekintőleg elegikus, gyakran pesszimisztikus, gyakran rikítóan szatirikus, viszont olykor a császárok lábaihoz borul hízelgő szavakkal. Sallustius nagyon is komor, Tacitus nagyon is haragos, Juvenalis epéje túlságosan maró. Csak az augustusi kor költészete sugározza vissza a dicső jelenkort, mely a maga szépségében gyönyörködik ; olykor vidám, gyakran ünnepies, mintha a végre kivívott világbéke költészete ragyogó márványba vésné és bearanyozná boldog diadalérzetét.

De ez a boldog hangulat nem mindig ragadja magával az olvasót, hiányzik a római költészetben a fékezetlen vágy ki a szabadba ; nincs meg a jövendőbe vetett vágyódó hit, a probléma, távoli célok felé való törekvés ; egy szóval : a római költészet férfias, mert nemzete elérte célját, és nem fiatalos, mely ábrándokba merül. A római irodalomnak ez a férfias vonása ép ma, mikor nálunk a nők is mindinkább kezdenek vele középiskolai tanulmányaikban foglalkozni, egyrészt érdekes nézeteltérést kelt a női gimnáziumokat illetőleg. Vitatkozni lehetne ugyanis afelett, találhat-e a 14—18 éves leány igazán örömet latin

olvasmányaiban. Vagy ha a gondolatok fensége, a kifejezések ereje igazán hatással vannak reá, érdemes volna kutatni, vajjon a római irodalomnak ez az intellektuális vonása hozzájárul-e ahhoz, hogy a leányt egyetemi tanulmányokban támogassa, még akkor is, ha pl. reális szakot választott. Érdekes volna megtudni, hogy a római szellemi élet legjelentősebb maradványa, az irodalom, feminisztikus mozgalmainkban jótékony hatással van-e a gondolkodás fegyelmezésére, amint ezt a férfimunkában igen kiváló természettudósok is gyakran elismerték.

De térjünk át a komolyabb irodalomtól a szellemi élet könnyedebb megnyilvánulására, a szórakozásokra, főleg a színházi mulatságokra.

A régi köztársaságkorabeli rómainak határozott tehetsége volt szónoki szereplésre ; a velős élc is veleszületett tulajdonsága lévén, erős érzéke volt a rikító kómikum iránt. Képzelőtehetsége azonban nem volt, s a maga erejéből sohasem teremtette volna meg a színházat. Farsangi tréfára, utcai álarcos mulatságra könnyen volt kapható és a decemberi Saturnalia ünnepén, úgy karácsony táján, pajzán ünnepi királyt választottak ; a mámor vette át uralmát, és még nagyúri házakban is egy napon a gazda szolgálta fel az asztalnál mulatozó szolgáknak az ebédet. De mindeme tréfák évenként ismétlődtek, csak szellemes rögtönzések adtak nekik új zománcot ; önálló műfajhoz nem vezettek.

A színpadi játék szokását, valamint a cirkuszi kocsiversenyeket Róma a külföldtől vette át és vallásos babona adott rá alkalmat. Midőn Kr. e. 364-ben nagy pestis tizedelte a lakósságot, színé-

szeket hozattak Etruriából, és ekkor látott először a római nép ünnepi előadást, természetesen az istenek kiengesztelése végett. A dolog általános tetszésre talált, így fejlődött ki az állandó színpad és diadalmasan bevonult rajta a görög tragédia és komédia. Oedipus és Orestes, Priamus és Médéa tragikus sorsa meghatotta a naiv közönséget; de szintúgy mulattatta a vígjátékban a cselszövő szolga, ki zsémbes öreg urától pénzt csal ki, hogy önzetlenül előmozdítsa az ifjú szerelmesek boldogságát. Így Athén költői irodalmának legértékesebb kincsei a Kr. e. harmadik és második században Róma birtokába kerültek. A dráma pótolta az erkölcsi hitszónoklatokat; tragédiában, komédiában egyaránt felvetettek társadalmi problémákat és fejtegettek egymással ellentétes életelveket.

De midőn a nagy hatalom és gazdagság birtokában a római politika elvesztette előkelőségét, a színházi műsor is elvesztette nemes tartalmát. Cicero korában a közönség már nem szívesen hallgatta a fenséges erkölcsű jeleneteket, nem telt öröme jámbor vallásos világfelfogásban. Mi gyönyörűséget is talált volna Oedipusban vagy Kassandrában? Hallatlan pompával színre hozott kiállításos darabok, teljesen élethű lovas és gyalogos harci felvonulások, színpadon átvonuló fehér elefántok feleltek meg ízlésének. És valamint ma Katona Bánk bánját, Shakespeare vagy Schiller drámáit főleg kegyeletből játsszák, s az ifjúságon kívül csak elenyésző kis közönség talál benne élvezetet, az igazi nagyvárosi közönség pedig — gazdag és proletár egyaránt — elsősorban kétértelmű, gyakran piszkos frivolitásokat kíván:

épúgy hódította meg a római színpadot a görög mimus-játék. Ez a műfaj Nagy Sándor kora után keletkezett és nagyon változatos tartalmú volt: egy része bohózat, majd operette, majd komoly drámai részlet váltakozott benne; kupléit az utcákon fütyörészték, oly népszerűekké váltak. Meglepő szellemességgel váltotta föl benne egymást a legdurvább és legfinomabb hatású elem. A mimus tehát fesztelen trivialitásban, népszerűségben és ledér szemtelenségben bátran versenyre kelhetne modern színdarabjainkkal és kabaréinkkel.

A római nép egyéb szórakozásai közül a cirkuszi kocsiversenyekről, az amfiteátrumi hajmeresztő látványosságokról, melyekben gladiátorok egymás ellen vagy vadállatok ellen küzdöttek, nem akarok szólni. Nem nyilvánult meg bennök szellemi élet, és a császári korszakban a régi dicsőségvágynak, továbbá a fényűzés- és szenzációhajhászatnak voltak csupán barbár megnyilvánulásai, melyektől a finom lelkületűek, a mélyebb műveltségűek, a görög világfelfogás hívei ijedve vonultak vissza. Még mindig inkább a színházat választották szórakozási helyül, mint az amfiteátrumot. Jellemző különben, hogy az amfiteátrumi mulatságok Aquincumig hatoltak a hódított területeken; viszont Itália görög városaiban, pl. Nápolyban vagy Tarentumban nem építettek amfiteátrumokat. Humanisztikus érzés, művészi érzék tartották vissza az embereket ily vadságtól; mert a művészet főleg utánzás, véres valóság tehát nem lehet művészet, és az a játék a legfinomabb, mely nem sok eszközzel, hanem kevéssel hat és e kevéssel sokat elér.

A színházi előadásokat különben a császári kor sem hanyagolta el. Forrásaink említik, hogy Rómában évenként 175 napon át rendeztek játékokat. Ezek közül tíz nap esett gladiátori játékokra, hatvannégy nap cirkuszi versenyekre és százegy nap színielőadásokra. Persze e százegy színházi nap közül a legtöbb az említett mimusra és egy újabb műfajra, a pantomimusra esett. Míg vándor színészcsapatok a mimust minden kisvárosba bevitték, a sokkal finomultabb pantomimust csak néhány művelődési központ közönsége élvezhette. Ezt az új műfajt Augustus idejében kapták fel, s a császári udvar állandó pártfogásában részesítette. Képzeljünk el a színpadon egyetlen táncost, aki néma játékával egész tragédiát ad elő és Proteus módjára egymásután felölti a darab szereplőinek alakját. Az arcjátéknak, a test- és kézmozdulatoknak nagy diadala volt ez. Sajátos és finom kultúra érthette csak meg ezeket a több órán át tartó jelzéseket. Ha egy ügyes és csinos görög táncos eljátszotta Phaedrának vagy Ariadnének vagy Médeának szerepét, hatása elragadó volt. A jelmezek és testmozdulatok a görög szépérzéknek megfelelőleg az ideálizmust tartották szem előtt; de az előadó művész az érzéki hangulatokat is igyekezett kidomborítani, miért is az ifjúságot lehetőleg visszatartották a szemérmetlen mozdulatok látásától.

E néma tragikus ballet volt az ókori színpadon a fenséges, a hangzatos antik tragédiának az elnémulása. Ámde a pantomimus nem volt egészen néma. Kardalok és zenekari játék egészen stílszerű kísérettel látták el. Mert Rómában zene-

élet is volt, bár Róma ezelőtt nem volt barátja a zenének, és talán egy nép sem volt annyira érzéketlen a zene szépségei iránt, mint a római. Egyetlen egy költőjének sem jutott eszébe, hogy versét megzenésítse, s ha erre szükség volt, görög embert kellett segítségül hívni. A császári Rómába Alexandriából szállították a zenészeket, de mivel Rómában minden óriási arányokat öltött, más vidékről is kellett zenekari tagokat toborozni. Egy zenekarban legalább száz trombitás és száz hárfás kellett, meg ezer kardalos, azután dob meg cintányér. Mert kemény füleket bajos másképen kielégíteni ; ezt ma különösen tapasztalhatjuk modern zenedarabjainknál, és úgy volt ez akkor is. A zenészek természetesen görög műveltségű rabszolgák voltak, és miért ne fogadott volna egy gazdag római nábob magának száz zenészt, hogy magával vigye nyári fürdőhelyére? A két zeneművelő császár, Nero és Domitianus, a zenei életet fejleszteni és szabályozni is igyekezett ; hangversenyeket rendezett díjkiosztásokkal kapcsolatban. De a beszédes kortársak közül senkisem festi le számunkra a hatást, a meghatottságot. Szemlátomást nem érzett ilyent a római közönség, mely zenei műélvezet szempontjából bizonyára nem lehet mintánk. Inkább jogérzéke vált mintaszerűvé, s a társadalmi és állami rend e szilárd alapját kívánja a következő fejezet fejtegetni.

IV.

Jogélet.

Róma a jognak, a jog helyes alkalmazásának és a jogszolgáltatásnak klasszikus hazája volt; ő alapította meg a peres eljárást, a bírósági szervezetet, és sok igazán nagy munkája között talán ez volt legmaradandóbb érdeme. Mert megtörtént az a csoda, hogy a római jog alapelvei egész Európában, így tehát nálunk is a legújabb időkig alkalmazást nyertek törvénykezésünkben. Szent István és Kálmán királyunk törvényeitől kezdve egészen Werbőczi hármas könyvéig a római jog volt a magyar jognak is forrása; jogi intézményeink és törvényeink szellemében pedig még ma is igen sok él abból a jogi szellemből, amely Rómában több mint 2000 év előtt alakult meg.

A római népet e nagy műre több tulajdonsága tette képessé; elsősorban, hogy józan érzéke volt a valóság felfogása iránt, továbbá erős rendszeretete és közigazgatási tehetsége volt, mely minden lehetőséget egybefoglal, elkülönít, előrelát és szabályoz; hogy végre nagyon vágyott hatalomra és gazdagságra, s ez erősen szorította a jogvédelem szervezésére. Ezért nem az a mondás

járt nála: mi megtartjuk a törvényeket, hanem megfordítva: a törvény tart fönn bennünket (lex nos tenet), melynek értelme majdnem ugyanaz, mint a mi igazságügyi palotánk feliratáé: iustitia regnorum fundamentum (igazságosság az országok alapja).

Így már a Kr. e. második században élesen elkülönítette az állampolgári jogot, vagyis a közjogot a magánjogtól, hogy a polgárok egymással való érintkezését szabályozza és biztosítsa. Első intézkedései ugyan, melyeket a Kr. e. ötödik század közepén XII érctáblára vésetett, nem igen múlhatták fölül egyéb városok törvényeit, és valószínűleg görög hatás alatt szerkesztették ezt a XII táblás törvényt, melyek nem különítették el a közjogot a magánjogtól. De már Hannibal legyőzése után, midőn Róma örökre biztosította Itáliában központi politikai hatalmát, megkezdődött a magánjognak hatalmas kiépítése. A leigázott népek adták e munkához a serkentést, és segédkeztek is benne, főleg a görögök. A római jogászok már Kr. e. 100-ban görög műveltségű férfiak voltak. A stoikus filozófia az emberi jogra vonatkozó erkölcsi felfogásával nagy hatással volt vitatkozásaikra.

A kis római község szűkebb keretében először a polgárjog (ius civile) fejlődött ki, de már ebben meg voltak adva az összes alapelvek. Már itt is megnyilvánul görög demokrata felfogással és gyönyörű következetességgel minden polgárnak teljes egyenlősége a törvény előtt; a régi különbségek teljesen kiegyenlítődnek. A nemességnek vagy a papságnak minden kiváltsága megszűnik, s már ezzel örök értéket kap a jog. Azonkívül a

törvényszéki tárgyalás nyilvános és nemcsak jogász bíráskodik, hanem a mi esküdtszékünk módjára túlnyomó többségben a laikus. Alapvető megkülönböztetések, mint pl. a birtok és tulajdon, fejlődnek ki, szintúgy alapvető fogalmi összefoglalások, így a személy mint jogalany. A birtokos védelmet kap a tulajdonossal szemben. A családi jog (a házassági és gyámjog) mellett föllép a dologi jog a birtokra és tulajdonosra vonatkozó casuistikájával, a servitus és a zálogjog elkülönítésével; fellép a kötelmi jog, mely az üzleti forgalmat rendezi és biztosítja. Mert az obligáció (a kötelezettség) szabad megegyezés, mely mint kötelező szerződés igen különböző formákat vesz fel kölcsön, csere, vétel és bérlés alkalmával.

Az egyes polgár szabad és minden szabad ember panaszt emelhet a bíróság előtt. E szabadság a magánbirtok jogán alapul. A magántulajdon, vagyis egy személynek kizárólagos uralma valamely dolog felett, a rómaiaknál minden polgárjognak az alapja. Ez a magántulajdon oly erős volt, hogy mellette a kezdetben nagyterjedelmű államvagyon (hódított föld) lassanként a minimumra csökkent, mert egymás közt felosztották. De nemcsak nem létezett vagyonnak államosítása, hanem a római ember azzal sem barátkozott meg, hogy több embernek közös birtoka legyen. De ha ez előfordult, megállapították, hogy ha pl. tíz gazdának közös tenyészbikája volt, akkor minden egyes birtokos tulajdonának mondhatja ennek az állatnak egytized súlyát. Ez igazán római felfogás.

Emellett azonban feltűnően csekély volt az

ingatlan vagyon védelme. Mert ingó és ingatlan vagyont jogi megállapodásokban lényegileg nem választanak el. A földet ép oly könnyen lehet eladni vagy elzálogosítani, mint a ruhát, tehát egész más a felfogás, mint a magyar nemesi vagyonnál, melyet 1848-ig eladni nem lehetett. A régi családi jószágoknál az eladhatatlanságra és szétoszthatatlanságra nagyon kevés súlyt vetettek és ebben a római jog kérlelhetetlenül szigorú logikája nyilatkozik meg; de megnyilvánul benne egyúttal a nagyvárosi, tehát a merkantil érdeknek győzelme az agrár érdek fölött. Róma kezdettől fogva kereskedőtelep volt és a mezőgazdaság seholsem részesült oly kevés védelemben, mint az ókori Rómában.

Jellemző továbbá, hogy a munka mint érték semmiképp sem kapott megfelelő becset a tőkével szemben. Mert valami testetlennek birtokát a régi római nehezen tudta elképzelni. A szántóföldnek megvan a pénzértéke; de a földmunkát a nem szabad szolga végzi; viszont a szolgának is megvan a maga pénzértéke. Ezáltal azonban a munkának magának alig van értéke, mert elvégzése után a szolga értéke csak olyan vagy csekéllyel kevesebb, mint volt a munka előtt. A földtalaj javításáról, a gazdasági munka következtében beállott értékemelkedéséről azért nem hallunk, mert ez tényleg nem is fordult elő. Így azonban a jogász elé különös nehézségek gördültek pl. tárgyak művészi megmunkálásának megítélésénél. Ha egy szoborért pereltek, vagyis egy megmunkált márványtömbért, akkor Cassius és Sabinus azt állították, hogy a kész szobor a márvány birtokosát illeti meg; ők tehát a munkát

semminek értékelték. Proculus felfogása szerint azonban a művésznek kell odaítélni, ha nem is az övé volt a márvány. De ezt a szobor alakjáért mondja ki így, mely a művész szellemi tulajdona, és nem a ráfordított fáradság miatt.

A régi római polgári jog peres eljárása azonban nagyon nehézkes volt; mindenféle szimbolikus eljárás lassította. Így a vétel és kölcsön tényénél a mérleg és ércsúly mint szimbolum sem hiányozhatott. Ha szántóföld került eladásra, akkor eredetileg magán a birtokon kellett a kézcsapásnak megesnie; később évégből legalább egy rögöt kellett a városba hozni. Eredetileg drákói szigorúsággal mérték ki a büntetést, főleg adóssági perekben, és a római közmondás: summum jus summa iniuria (vagyis a jog csúcspontja a jogtalanság csúcspontja) ép e régi római jogra vonatkozik, mert a hitelező akár rabszolgának is eladhatta vagy kínoztathatta az adósát. Később mindinkább érvényesült a méltányosság; az idegen népek érdekének tiszteletbentartása is növekedett.

Az idegen származásúaknak Rómával való személyes érintkezése, a kereskedelmi forgalom Róma felé rengeteg arányban növekedett; így a pénzspekuláció és bankforgalmi vállalkozás nagyon változatos lett. A prætor, az évenként váltakozó városbíró volt tehát az, ki a szűkkörű városi jogot kitágította, azaz: edictumaival (rendeleteivel) a hagyományos kisszerű polgárjogot mindinkább ezen idegenek szükségleteihez idomította. Ezen prætori rendeletekből, melyeket a következő prætor csak akkor tartott tiszteletben, ha beváltak, melyek tehát nagy óvatossággal és

elasztikus módon fejezték ki a jogban a kereskedelmi fogalom idóleges igényeit, fejlődött ki Kr. e. a harmadik századtól kezdve az idegen művelt népek jogainak tiszteletben tartásával a különböző nemzetek közt érvényesülő jog, a jus gentium, mely mellett a régi városi polgári jog lassanként hatályon kívül helyeztetett. Vagyis az elvek mind megmaradtak ; de most a méltányosságot tartották szem előtt, meg az ügyletek síma lebonyolítását. A császárság kezdetén e fejlődés már elérte csúcspontját ; azóta a különböző nemzetek közt érvényes jogot természetes jognak is nevezték, s a római ember magára nézve is érvényesnek ismerte el ezt a, főleg keleti provinciákkal szervezett forgalomból keletkező természetes jogot. A római polgár és a provincia lakosa között minden különbség elenyészett ; egyenlő törvény alatt állott minden jogszemély.

Mint láttuk, a jogban az elvek változatlanul megmaradtak és e tényt joggal mondhatjuk feltünőnek. Mily nagy volt hazánkban és Európa más népeinél a gazdasági és jogi élet keretében az átalakulás a tizenharmadik századtól kezdve a tizenkilencedik század közepéig. Az ókor e tekintetben állandónak mutatkozott. Mert 600 éven át, vagyis Kr. e. 300-tól Kr. u. 300-ig a gazdasági és jogi felfogás ugyanaz maradt. Terjedelemben, gazdagságban a jog gyarapodott ugyan, de lényegében nincsen változás. Csak az agrárviszonyok gyökeres átalakulása idézhetett volna elő jogi reformot. De a földmívelés hanyatlóban volt és a mai értelemben vett hitel csak hiányosan fejlődött ki, mert a földhitel teljesen zátonyra jutott.

Peres eljárásra vonatkozó törvényeket, ezt újra ki kell emelnem. nem testület hozott, mint nálunk az országgyűlés, hanem a prætorok sorozata, kik jogi tudásukkal és józan érzékükkel szabályozták a folyton nagyobbodó birodalom forrongó életét.

Nézzük már most magát az igazságát kereső embert, a pereskedést. Mert a római nép nagyon szeretett pörösködni ; e tekintetben a mai Itália teljesen a régi Róma gyermeke, mert a törvényszék termei ma is zsúfoltak ; minden ujság hozza a hosszú beszédeket, a tanúkihallgatásokat, mert ez nagyon érdekli a közönséget. Mindez a nyilvánosság következménye ; a nyilvánosságot korunk a római ókornak köszönheti, mert a francia forradalom Rómától vette át.

Már napkeltekor ezerszámra tódult a nép a fórumra. Nero korában, mondja Seneca, nem elég a három fórum, és ugyanő felháborodik az emberekből kitörő vadállati természeten, kik ott pereskednek, de felháborítja szintúgy a vádlók alávalósága is. Minél aljasabb a per, annál aljasabb a vádló. Polgári perekben a prætor vezette a tárgyalást és ő állapította meg a jogi kérdéseket, melyek fölött az esküdtek döntöttek. Bűnperekben majd a senatus, majd a császár ítélt, a provinciákban pedig a helytartók, akiknek kifogástalan eljárásáról még a keresztyén mártírakták is tanúskodnak. Az utasítás az volt, hogy a bírónak nem szabad megharagudnia, de könynyekre sem szabad magát indíttatnia. Ha polgári perben valamely fél fellebbezett, akkor a császárhoz került az ügy. Magában Rómában a császár személyesen is elnökölt a bűnperekben, gyakran

helyettesítette azonban a városi prefektus, amint mi mondanók, a főkapitány. Így pl. az ifjú Alexander Severus császár délelőttönként halászni járt, s ezalatt prefektusa, Ulpianus, a nagy jogász, elnökölt a törvényszéken, s ez bizonyára üdvös dolog volt. Ez a császári büntetőtörvényszéki tárgyalás már titkos volt és a nyilvános esküdtszéki tárgyalásokat lassanként elnyomta. Az esküdtek lajstromában 4000 polgár neve volt beírva, s az elnök a per nagyságához képest majd egy, majd több bírót, olykor százat, sőt többet is behívott. Ezek tehát laikusok voltak, s az ő testületük, nem pedig az elnök mondta ki az ítéletet, melyet semmiféle föllebbezés meg nem változtathatott.

És itt találkozunk legelőször a császári felségjoggal. Rómában a császár mindjárt kezdettől fogva minden jognak a forrása lett ; ő a jogban ép úgy, mint a vallásügyekben csalhatatlannak tünt fel, s ezt a csalhatatlanságot tőle a római püspök átörökölte. Ezért állítottak össze később a császári rendeletekből alapvető jogi könyveket.

Mégis komédiának tünik fel, amit pl. a történet Claudius császárról regél. A birodalmat ugyan elég jól kormányozta, de a magánéletben korlátolt és különc ember volt, hisz neje, Messalina üzelmeit is eltűrte ; de a bíráskodás ép oly szenvedélye volt, mint Néróé a zene, s még a polgári pereket is magához ragadta. Csak képzeljük el, hogy a világ ura, a legfőbb hadúr és a birodalom főpapja egyúttal, a római császár, akinek intésére porba hullott minden fő, mely neki nem tetszett, és aki tényleg flegmája miatt egyik ártatlant a másik után ítélt halálra, napon-

ként felül a piacon jóságos arccal az emelvényre ; kíváncsi tömeg zajong körüle, nemcsak Rómában, hanem a városhoz közel eső kisebb helységekben is, így Tiburban, reggeltől délutánig mond ítéletet, fáradhatatlanul, még a legnagyobb hőségben is. Persze el is szundikál bírói székén ; de az ügyvédek addig kiabáltak, míg föl nem ébredt. Ha pedig fölkelt, tógájánál tartották vissza, sőt sánta lábát is megfogták, s ő ezt nem vette zokon, mert ép a bíráskodás volt kedves foglalkozása. Kedvelte az ügyvédeket és gyűlölte a jogtudósokat, mert ezek okosabbak akartak lenni, mint ő.

Vajjon megérdemelték-e az ügyvédek e kegyet? Valamikor nagy virágzásban volt az ügyvédi foglalkozás, akkor, midőn még Cicero szava hangzott a római fórumon. Az ő ékesszólása nem volt cikázó villám, inkább szellemtől sziporkázó hevület. De voltak a szabad köztársaságban villámot szóró szónokok is, így Gaius Gracchus. Akkor még a legelőkelőbb politikusok is ügyvédkedtek mellesleg a törvényszéki tárgyalásokon ; védőbeszédeket tartottak, mintha mínálunk egy Deák Ferenc vagy Szilágyi Dezső gyilkossággal vádoltakat vagy csődbe került adósokat akartak volna védeni. Nagyszabású, lendületes, szabad ama kor ékesszólása ; minden beszéd eseménye volt a napnak ; főleg azonban politikai perekben volt fényes az ékesszólás. Ezért mondta Cicero e büszke szót : aki nem tud húros hangszeren játszani, fuvolázó lesz ; jogtudós is csak az lesz, aki nem tud beszélni.

A császárság megalakulásakor a viszonyok rögtön megváltoznak. A merész politikai beszéd teljesen eltünik ; de az ügyvédség is sülyed. Az

ügyvéd műveltsége és tekintélye észrevehetőleg hanyatlik. Petroniusnál a szegény ember így szól: «az én kis fiam oly jól tanul, hogy már görögül is tud; meg kell tanulnia valamely művészetet is, pl. a fodrászatot vagy legalább az ügyvédkedést». Ez bizonyára különös párosítás. Persze voltak kivételek, és némely kiváltságos ember az udvar legmagasabb kegyét is élvezhette. Passienus Crispusnak szobrot emeltek Róma törvényszéki palotájában, a bazilika Juliában. Nagy tekintélye volt pl. annak a babonás Regulusnak is, akiről mondják, hogy vádlóként jobb szemét, védőként bal szemét kente be valamely kenőccsel. Claudius császár a legnagyobb ügyvédi tiszteletdíjat 10,000 szeszterciusban (2200 koronában) szabta meg. De az ügyvédek többsége nyomorog, a kliensek nem fizetnek. Egy versenykocsis a cirkuszban többet keres, mint száz ügyvéd. Mert a jó hírnév megkövetelte, hogy ily szónok elegánsan lépjen fel és nagy szolgasereg kísérje. Szükség esetén tehát kölcsön kér ismerőseitől drágaköves gyűrűket, hogy ezek a kezejárásakor feltűnően csillogjanak. Bizonyára szánalmas élet. Száz esküdt előtt kell tüdejét fárasztani, akik nagyrészt műveletlen emberek és ékes beszédét méltányolni sem tudják. Mert természetesen a beszéde is elegáns, mint a ruhája és a modern szellemnek megfelelőleg virágos. Ő talán a negyedik emeleten lakik, kliense pedig terményekben fizet talán egy kosár hagymával vagy szárított hallal és hálából még néhány pálmalevelet tesz le a lépcsőre. Ez az ő tiszteletdíja.

Mennyire más volt a jogtudósok állása, kiket

a hóbortos Claudius megvetett, s kiket már a hetyke Caligula szeretett volna némaságra kárhoztatni. Itt valódi nagyság nyilatkozik meg. Amit akkor a jogtudósok kidolgoztak, az bizonyára az egész római császárság legnagyobb gyakorlati kultúrmunkája volt és máig dicsősége maradt. Mert ez nem csupán gyakorlat volt, hanem tudomány. Rómában a régi szokásjog korszakára a törvényhozásnak fényes időszaka következett, a már előbb jellemzett prætori ediktumok kora. Most végre beállt egy harmadik korszak, a jogtudomány kora. Jogi iskolák alakultak, melyek az iskola fejétől kapták a nevüket és egy terjedelmes irodalom keletkezett, amelynek teljéből a Justinianus császár rendeletére készült kivonat, az ú. n. Pandecta, csak szegényes hulladék volt. Többnyire előkelő származású és állású emberek voltak e jogtudósok — egyikük, Nerva, a császári trónra is került — és az ő kezük rendezte a világ polgári forgalmát. Mert a római jogot a birodalom összes provinciái készséggel elfogadták, talán a görög kelet kivételével, hol Róma akarata ellenére egynéhány helyi jogszokás még tovább is érvényben maradt. Mindazáltal oly kiváló jogtudósok, mint Gaius és Ulpianus, a görög keleten nevelődtek római jogászokká; valószínűleg Papinianus is Szíriából származott. S így ők igazán napkeleti bölcsek. Ezek voltak Kr. u. 200 körül a római jog héroszai: Papinianus, Ulpianus és Paulus; férfiak, kik mint császári prefektusok a hatalom csúcsán és közel álltak a trónhoz, kikben a lángész, a tetterő és a klasszikus ókor erkölcsi míveltsége még egyszer és utoljára a fenségig magasztosult. Ez főleg Papinia-

nusra, «a jog asylumá»-ra illik, kit a gyilkos Caracalla öletett meg. Bakókézre jutott, mert nem akarta a császár gaztettét, t. i. hogy testvérét, Getát megölte, jogilag igazolni, és azt merte mondani, hogy «testvérgyilkosságot könnyebb elkövetni, mint menteni». Így lett ő a nyomorult zsarnok udvarában a stoikus római igazságosságnak vértanuja.

Pár század mulva a nagy gót király, Theodorik, mint Itália ura Ravennát választotta székhelyül, és megalakult Keleten a bizánci császárság. A római jog kincses bányáját akkor kiaknázták és kizsákmányolták. De még ebben a szegényes kivonatában is képes volt Európának jogi nevelője lenni; ma is minden egyetemen tanítják, nemcsak történeti becsénél fogva, hanem azért is, mert még ma is egyik legfőbb serkentője egy tevékenyen termelő jogtudománynak.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

V.

A vallás.

Vallásában is megnyilvánult annak a népnek a jelleme, mely irodalmában és politikájában oly férfias, jogi életében pedig annyira mutatja a gyakorlati ész erejét. Mert nagyon vallásos volt; az antik élet egészen át volt hatva istentisztelettől, s ha e kis könyv egészen híven akarná rajzolni a viszonyokat, vele kellett volna kezdenie, vele végeznie és folyton róla kellene szólnia. Mert folyton égtek az oltárokon az áldozatok, folyton szálltak imák az éghez, melyek az istenek szívét meglágyítani iparkodtak, gyakran megszokásból, mely oly kiírthatatlan volt, mint a családhoz, a szülői házhoz való ragaszkodás. Hisz Seneca szerint a római úgy szerette Penates-isteneit, mint szüleit és gyermekeit; gyakran azonban a kínlódó lélek aggódó kiáltása volt ez az ima, mert segítőre volt szüksége és az égből akarta lekönyörögni. Minél kevésbbé voltak ismeretesek a mechanikus természeti törvények, annál inkább hittek a természetfölöttinek jelenvalóságában. Mindent, minden kicsiséget eleven érzéssel istenre vonatkoztattak, vagyis inkább egyikére azon isteneknek, akiknek nevet tudtak adni. Így ragyogtak a

templomok is mint csillogó márványba faragott imák a római halmok csúcsain. Mert az isten a magasságot szereti. Ha sík földön épült a templom, legalább magas alapzaton állott. Az oszlopok mint karcsú, kővé vált templomszolgák állanak az épület körül és szabad egyensúlyban tartják a templomtetőt. Széles szabad lépcsők vezettek föl a templom belsejébe; a nagystílű lépcsős építkezés világi épületeknél, palotáknál alig érvényesül, ezt a hívők áhítatára találták fel, mintha égbe vezető lépcsők volnának.

Azt hiszem, fölösleges az olvasónak az összes római isteneket felsorolni. Csak emlékeztetőül jelzem, hogy Juppiter, Diana, Mercurius stb. római neve Kr. e. a második századtól kezdve már görög isteneket jelez. A szép görög Olympos diadalmasan vonult be Rómába és a római a maga isteneit ezért majdnem teljesen elfeledte. Könnyenhívő volt, könnyen lehetett áttéríteni; abból az alapelvből indult ki, hogy minél többet hisz az ember, annál jobb.

Mert a görög-római néphit még mindig a félelem vallása volt. Ép innen van az isteni lények sokasága. Jelzi a kísérletek sokaságát, hogy az emberfölötti sors uralmának magyarázatát adják. Az emberek jámborak voltak, vagyis aggódó lelkiismeret lakozott bennök, mely nem engedte meg, hogy csak egy ily magyarázó kísérletet is kétségbe vonjanak. Így az antik vallásosság alapelve a határtalan tolerancia. Időnként a császári udvar Apollont, szintúgy Venust mint a császári ház ősanyját, később Minervát részesítette kiváltságos tiszteletben és új szertartásokat rendezett tiszteletükre. Szintúgy minden egyes polgárt a

saját családi hagyománya majd ezen, majd azon istenhez vonta közelébb. De azért a többinek istenségét sohasem tagadták, és egy isten sem vette zokon, ha egy másiknak is bemutattak áldozatot. Voltak ugyan papok, de ezek nem voltak theológusok, vagyis nem volt elismerten érvényes dogmatika, mely az egyházközségeknek szilárd hittant állapított volna meg. Ha érvényre jutott volna egy összehasonlító dogmatika, az menthetetlenül a monotheismusnak egyengette volna az útját. A terjedő keresztyénség hamar átlátta, hogy e sok isten kultuszát legalkalmasabban a szentek kultusza válthatja fel, kik ugyan nem részesülnek istentiszteletben, hanem csak közvetítő segítségükért kapnak fohászokat, de azért patronusokként róluk nevezhetik el a templomokat és síri csontjaik előtt térdet is hajthatnak a hívők. Ez is erős decentralizációja az isteni segítségnek, és alkalmas párhuzama kellően megvilágítja az antik vallásos felfogást. Természetesen a keresztyén egyház dogmatikája alkalomadtán figyelmezteti a hívőket, hogy Péter vagy Pál vagy Ágnes vagy Constanza szentségével szemben ne feledkezzenek meg magáról az istenről.

Az istenség eszméje oly végtelenül fenséges és annyira kimeríthetetlenül gazdag, hogy egy délvidéki nép eleven képzeletében ez eszme sok képre oszlott, melyeknek könnyebb megérthetőség kedvéért formát, színt, megfoghatóságot igyekezett adni. Az ókornak ép ebben nagy képzelőereje volt és csodálatos művészete képes volt arra, hogy minden istennek eszményi testet tudott adni, melyeket a művészek ma is feledhetetlenül

magasztosaknak mondanak, s a római hódítók ily szoborképeket tömegestül hurcoltak Hellasból Rómába.

Ez volt ama korok naiv hitéletének a virága. Otromba hitetlenség, amilyet Caligula császár mutatott, szemlátomást még a fásult előkelő férfiak közt is ritkaság volt. Caligula császár magát tartotta csak istennek, de azért ágy alá bujt félelmében, ha dörgött az ég. Viszont e korszak sok szabadgondolkodója beleesett a keletről behurcolt chaldeus csillaghitbe, abba a fatalisztikus asztrológiába — valamint manapság igen sok kiváló természettudós (pl. a nemrég meghalt Lombroso) a spiritizmusba — és azt hitték, hogy mindazt, ami történik, már előbb határozottan ki lehet olvasni a csillagokból. Híres példája e babonának maga a nagyműveltségű Tiberius császár ; az asztrológia azonban az ókort és a középkort túlélve, még a 16—17. században is előkelő hívekre talált ; ilyen volt pl. Wallenstein.

De a római nép nem szorult idegenből behurcolt babonákra ; volt neki magának a soknál is több. Ilyen elsősorban a csoda. Amint pl. ma gyógyítja a lourdesi Mária a hívőket, úgy adtak már akkor enyhülést az istenek. Erre szolgált az incubatio, vagyis a templomban való alvás. Az isten itt megjelenik az alvó betegnek és megmondja neki a gyógyszert, vagy már megjelenése meggyógyítja az alvót. Ugyanily sikerrel jelentek meg később Cosmas és Damianus, a keresztyén szentek, a betegek álmában. A csoda minden vallásnak kedves gyermeke volt, persze csak a hasznos csoda.

Már ez az incubatio megkívánta segítő társá-

nak az éjszakát, mely azonban a varázslat éjjeli kísértetét is támogatja, s ez már ősidőktől fogva ott él a nép között. E babonának mindenütt a nők a hívei, a varázslók is legnagyobbrészt asszonyok. Médéa volt mintaképe és Thessalia e művészet hazája. Varázslatos papyrusokat, összecsavarható ólomtáblákat varázsmondásokkal nagy számban hoztak felszínre az ásatások, és e mondások azt akarták előidézni, hogy pestis pusztítsa az ellenséget, sántuljon meg a versenyló és ne hozzon diadalt urának. Bűvös ereklyéket hordtak, szerelmi varázsitalokat készítettek, ráolvastak a betegekre, mint ma is; ők is ismerték a varázsvesszőt (virgula divina), mely vízforrást jelzett a föld alatt. Akinek holt híre kelt és mégis haza jött idegenből, nem volt szabad az ajtón át jutni otthonába, hanem át kellett mászni a tetőn.

De térjünk vissza a tisztább vallásossághoz, a tulajdonképeni istentiszteletthez. Valamint akkor majdnem kizárólag istenszobrokat alakított a szobrász, úgy az élet is jámbor cselekedetekkel volt tele. De minél rendszeresebben végeztek ily cselekedeteket, annál gépiesebben történtek azok. Nálunk az asztali ima, ha jól sejtem, majdnem kivesződben van, talán az otthoni ájtatosságok is hanyatlanak. A rómaiaknál ez mindennapi kötelesség volt. Mert minden háznak megvolt a maga házi kápolnája vagy szoborfülkéje. Itt volt a két Lar táncoló állásban és közöttük a háziúr géniusza, olykor más istenség szobrocskája is, mint pl. Mercuriusé, Aesculapiusé stb. Ezeknek Penates volt a nevük. E kis szobrokat ereklyék gyanánt útra is vihették magukkal, mert távol tartották a szerencsétlenséget; és minden vásáron voltak

kereskedők, kik ily szobrocskákat árusítottak. Minden reggel áldozatot mutattak be a házi oltáron, főleg a szolgák, szintúgy minden ebéd előtt imát rebegtek el a Larok előtt. Külön szent napja a hétnek, mint nálunk a vasárnap, nem volt. A bolondos Trimalchio Petroniusnál a maga Larjait ebédlőasztalára teszi, hogy résztvegyenek a lakomán. Mert az egész ókoron át uralkodott az a naiv felfogás, hogy az istenek együtt esznek az emberekkel. A Larok különösen a kalácsot és a mézet szeretik. A konyha mellett gyakran kígyót találtak felfestve, aminthogy élő kígyókat is tartottak a házban. E kígyó mint a föld szülötte a gazdát védő géniusz jelképe volt és egy oltári asztalon adtak neki enni.

Minden családi ünnep, az emberi hivatásos munkának minden szakasza ilyen ájtatossággal kezdődött. A testületek áldoztak védőistenüknek, elutazáskor üdvözölték a házi isteneket, szintúgy akkor is, ha haza érkeztek. A vándor azt az istent is üdvözölte, kinek szobra ott állt az úton. De mindezen ájtatosságokat felülmúlták és az egész napot kitölthették a házonkívüli istentiszteletek. Elsősorban a nyilvánosak, melyeket az államvallás írt elő. Maga az állam vagy a város szolgálta isteneit. Csak el kell gondolnunk, hogy Rómának hivatalos ünnepi naptára 109 ünnepet jelöl ki egy évre, tehát az esztendőnek majdnem egyharmad részét ájtatosság töltötte ki, s e napokon szünetelt a munka. A ius sacrum, vagyis a szent jog, vagy amint mi mondanók, az egyházjog, a közjog egy része volt, s maga az állam fizette az ünnepi játékokat, processziókat, lakomákat és áldozatokat, melyeket a nagyobb

templomoknál rendeztek. Egy állami tisztviselő sem lépett hivatalba áldozat és fogadalom nélkül. Senatusi gyűlést sem nyitottak meg ima nélkül. Maga a császár volt az állami papi testületnek feje, a pontifex maximus, s ezt a címet a római püspök vette át tőle.

De senkisem volt kötelezve ezen istentiszteleteken részt venni; ezt csak belső ösztönből tették, vagy pedig az ünnep fénye vonzotta az embereket. De a nyilvános ünnepekhez hozzájárultak a templomokban a magánáldozatok, melyeket az állam mindig szívesen látott. Mert csak úgy nyilatkozik meg egyéni jámborság, ha az egyes ember keresi fel szentélyében istenét. A nő, ki szülés előtt áll, az anya, ki beteg gyermekéért aggódik, a fiú, ki tengeri útra indul, a félelem és szükség ezer más esete fordult elő, hogy egyesek meghitt isteneiknek, Dianának, Aesculapiusnak, a Dioskurosoknak áldozatot mutassanak be. Ez az áldozat már előbb volt fogadalom tárgya, s az isten megkapja, mihelyt segítsége megjött; és ő sokszor segít. Ily áldozat virágokból, gyümölcsből, az állatok közül akkor a legolcsóbból, malacból állott; pénzt is dobtak egy szekrénybe, a gazdagok pedig gyönyörű műtárgyakat ajánlottak fel. Menekülési jeleneteket és gyógyult testrészek képeit számtalanszor felaggattak a templomfalakra, amint ez Itáliában ma is megtörténik. A kiszolgált katona hálásan felakasztja fegyvereit a templomudvarba, a rokkant halász a hálóját, a fáradt hajós a horgonyát és evezőjét. A vállalkozó kereskedő a haszon egy tizedét ajánlja fel Herculesnek és a begyűlt pénzből gazdag lakomának vagy népmulatságnak

a költségeit fedezik. Így az isten, vagyis a községe részt kap a nyereségből.

Római templom romja sok maradt reánk. Lépjünk is be egyszer ily szentélybe. Maga a templom nem nagy épület ; mint egy márványszekrény áll alaplépcsőzetén, egy széles nyilt templomudvar közepén, melyet a profán világtól olykor magas fal választ el. Az udvarnak belől oszlopcsarnok adja meg kereteit, amelynek falain képek ékeskednek, az oszlopközökben pedig fogadalmi ajándékok, görög mesterek gyönyörű remekei vannak felállítva. A község tulajdonkép ebben az udvarban gyűl össze, és ha keresztyén templomot vonunk ez épülettel párhuzamba, akkor a nyilt templomudvar a keresztyén templom főhajójának, maga a templom pedig a templom magasabb színvonalú kórusának felel meg. Mert a templomba, valamint az elrekesztett kórusba csak a pap léphet be. Maga a templom belseje osztatlan terület és az ajtóval szemben a hátsófalhoz közel áll széles négyszögű alapkövön az istenszobor. Az alapkő üregében templomi szerelvényeket őriznek. Oldalt kis lépcső vezet a szoborhoz, mert a templomszolgának fel kell másznia, hogy tisztán tartsa a szobrot vagy megkoszorúzza vagy olykor processzióhoz vigye. A templom belsejében is vannak faldíszek és műtárgyak. De a templom mégis arra szolgál, hogy elsősorban külsejével hasson ; márványoszlopain csillog és verődik a napsugár ; a fríz, az oromzat, a tető-téglák színpompában ragyognak ; nem lehet sohasem elég szép, mert a község az udvarban ájtatosan néz fel reá. A templom homlokzati fala előtt áll az oltár és megkezdődik az áldozás Feltárulnak a

templom nehéz ajtószárnyai, melyeken gazdag domborúművek mindenféle csodás mithoszokat beszélnek el; és az áldozó most betekinthet a szentély belsejébe, viszont az istenszobor is megpillanthatja őt, a hozzá esdeklőt. A templom ajtaja rendesen keletre nézett, hogy a reggeli nap első sugara üdvözölhesse a kinyitott ajtón át az istent.

A szertartás szigorúan megállapított ritusban megy végbe. Mély csend uralkodik, mert egy templomszolga sípszava hallgatásra készteti az embereket. Bor és tömjén már ott van az oltáron; most áldozati állatot, gazdag áldozatnál marhát vezetnek elő, melynek szarvait bearanyozzák. A pap egy könyvből emelt hangon imát olvas fel, mialatt kezével az oltárt fogja és borral hinti be az állatot, melyet a szolgák levágnak. Egy tűzhelyen az oltár mellett felégetik a belső részeket, melyeket az ember nem tud megenni. Csak ezeket ajánlják fel az isten oltárán; a többit maguk az áldozók eszik meg, és e hús bizonyára kedves, mert ritka eledel volt, minthogy a délvidéken a nép az ókorban is főleg növényi táplálékból élt. Ha e szertartásnál bármit elvétettek, az egészet újra meg kellett ismételni. Az imaszöveg is pontosan meg volt állapítva; mert egyetlen egy hibás szótag is sérti az istent és tönkreteszi a szertartás hatását.

Vajjon felkeltette e szertartás az áhítat borzongását, melyet jámbor lélekben egy templomi szónoklat, ünnepi mise vagy közös ének felébreszt? Valószínűleg nem, mert a római írók ily hangulatról nem szólnak. Ami a népet megkapja és áhítatra hangolja, az mindig az isten házának, szent területének és a fogadalmi ajándékoknak

a szépsége, egy átszellemült művészetnek a fensége. Ezek hatották meg a görögösen érzékeny embernek a szívét, ezek hozták közelebb az istenhez. A képzőművészet pótolta az ókorban a vigasztaló hitszónoklatot, a közös éneket. Minket inkább a szóló művészetek hangolnak áhítatra, az ókorban azok, melyek a szemre hatnak.

Bizonyára csak egy cél vezette a rómait isteneinek templomaiba. Segítséget keresett a földi élet bajaiban, egyebet semmit. Bűnbocsánatról sohasem volt szó. Aggódás sem fogott el senkit a túlvilági életre vonatkozólag. Ily gondolatokat csak a kelettől átvett egyéb vallások terjesztettek. Amellett családtagjait a legnagyobb gondossággal temette el, akár elégette, akár földbe ásta őket. Itália temetői ma is világhírűek. Mert az olasz ember ma is szeret elhúnyt szeretteinek hatalmas síremlékeket építeni, amint ezt Genuában, Bolognában, Milanóban látjuk. E síremlékek olykor valóságos házak, melyekben az elhúnytnak rokonai összejöhettek. Hasonló szellem nyilatkozik meg az ókori sírutakon. Rómából az álmodozó Campagnához vivő utakon (via Appia, a via Latina.) Cæcilia Metella sírja páratlan szépségű; valamennyinél hatalmasabb Hadrianus síremléke, a mai Angyalvár. Ilyen sírok szegélyezték az országutakat olyan telkeken, melyeket az államtól vásároltak, és a közönség kegyeletes pártfogására bízták őket. Gyakran fenyegeti átokkal a felirat azt, ki sértené a sírt, s ez jelzi, hogy az állam nekik nem nyujtott elegendő védelmet. Az alvilág isteneit hízelegve Maneseknek, vagyis jó szellemeknek nevezték, ezeknek ajánltak fel minden új sírt; áldozatokkal

és ajándékokkal engesztelték őket évenként. De magukat a megholtakat is Maneseknek nevezték. Hogy a lélek túléli a testi halált, azt természetesnek találták, sőt a Maneseket istenieknek is nevezték. A császárkorban a sírkövekre már rendesen rávésték a «dis Manibus»-t, s ezzel mintegy boldogoknak nyilvánították a lelkeket, bármily ingatag volt is képzetük e boldogságról. Körülbelül Kr. u. 100-tól kezdve márványkoporsóban temetik el a halottakat, és e koporsók oldalait gyakran domború művek borítják, melyek jelképilag a boldog túlvilági életre céloznak.

E koporsókhoz illően járulnak a sírfeliratok, melyekben először mindig csak megható gyász, keserű panasz és szerető megemlékezés nyilatkozik meg. De már a Kr. u. második századtól kezdve feltünedezik a remény az Elyseumra, amint ezt az orphikus szertartások és Vergilius tanította. A léleknek csak ideiglenes lakása a test, s mint egy elfogott madár ismét tova röpül. Azonban a személyes viszontlátás reményét a feliratok ritkán fejezik ki. Jelentkezik egy határozatlan képzet a halál utáni ítélőszékről is. Cicero azt mondja róla : ott nem fog érdekedben ügyvéd beszélni, magad leszel kénytelen védeni magadat. Propertius egyik elégiájában az elhunyt Cornélia (nem a Gracchusok anyja) valóban így beszél az alvilág bírái előtt és csodálatos dolog : az istent és az bírákat «atya» szóval illeti ; de büszkén áll meg az isten előtt ; távol áll tőle az érzés, hogy mindnyájan bűnösök vagyunk ; biztosan számít tiszta életéért jutalomra, mert az ég feltárja kapuit a jóknak.

Szép szokás volt az is, hogy rózsával és ibolyá-

val ültették be a sírt. Mert a virágok a sírt borító földkéregből nőnek ki és így a halott számára könnyűvé teszik a földet. «Legyen neked könnyű a föld», volt az állandó kívánság a feliratokon. A halottak napja februárra esett, Parentalia-nak hívták és kilenc napig tartott. A családok ekkor a síroknál gyakran emlékünnepet és halotti áldozatot rendeztek. E napokon a templomokat be zárták és tilos volt házasságot kötni.

E közben bevonult Rómába Egyiptomból az Isis-kultusz, Palesztinából a keresztyénség és Perzsiából a Mithras-kultusz.* E három versengő vallás feltárta az eget; örök túlvilági boldogságot igértek és az emberi lét súlypontját a földről a másvilágba tették át. Mind a három a benső áhítat vallása és nem a szépségé; test és lélek bennök merev ellentétbe kerülnek. Isis vallásában Osiris az, aki meghal, hogy feltámadjon. A Mithras-kultuszban szemlátomást egy isten fia lép föl közvetítőnek isten és az emberek között. És mind a három vallásban egyaránt föllép a megbánás és tisztulás kedvéért a bőjt, mely különben a lelket is meg akarja váltani a földi élettől. Mindebben istenkeresés nyilvánul meg, az eszme, hogy az isten bennünk legyen és mi őbenne. Ez pedig Rómától elütő keleti vonás és a térítő buzgalom azt a sok millió keleti rabszolgát és felszabadult embert hódította meg, kik Itá-

* A zsidók Rómában nem érvényesültek, bár Julius Cæsar megengedte letelepülésüket és Augustus is kedvelte őket. Térítő szándékuk nem volt, s így jelentős szerepük Róma vallásos mozgalmaiban nem lehetett. Tiberius óta különben épúgy üldözték őket időközönként, mint a keresztyéneket.

liában éltek és e tanokat mohón szívták magukba. Azt a kis Isis-templomot Pompeiiben, mely még ma is megvan és Bulwer regényében oly különös szerepet játszik, egy felszabadult rabszolga építtette.

E három vallás idegen származása miatt maradt sokáig a hozzá való tódulás mellett is magánkösségek ügye. Az állam visszautasította őket. Először Caligula építtetett Rómában Isis-templomot és csak Caligula emelte az Isis-tiszteletet császári vallássá. Ugyanez történt később a Mithras-tisztelettel és végre Constantinus császár idejében a kereszty énséggel. Ez valóban a Kelet háromszoros győzelme volt a görög-római érzület fölött.

A kereszty énség titokban terjedt és a világ mit sem hallott kultuszáról. A Mithras-tisztelet is szerette a titokzatosságot; földalatti barlangok voltak színhelyei. Annál zajosabban és idegenszerű fénypompával lépett az Isis-tisztelet a nyilvánosság elé. Osiris, a nagy Isis istennő férje, eltünt, meghalt; de íme, újra megtalálják és ő él! Ez volt a novemberi nagy örömünnepnek a tartalma. Ugyanez az Osiris az, ki örök életet ad; Osiris a másvilágon az élet vizével teli serleget nyujt a halottaknak. Isis a tengeren is uralkodik és az ő védelme alatt ünnepelték meg márciusban a hajózás kezdetét. Egy ünnepi menet fáklyákkal, zenével és istenszobrokkal vonul a parthoz. Hangzik a különös sistrum csengése; a papok fehér ruhában lépdelnek, fejükön meglátszik a tonzura és kezükben viszik a vallás jelképeit: egy nyitott kezet, egy női mellhez hasonló aranyedényt, melyből tej csepeg. A hajót

befecskendezik tejjel és átadják a tengernek. Megvárják a parton, míg a tengeren el nem tűnik, azután a menet visszatér a templomba. A pap itt imát mond a császárért és a népért, a nép pedig, virágokkal és koszorúkkal a fején, végre engedelmet nyer, hogy magában a szentélyben az ezüst Isis-szobor lábát csókolhassa.

De a legkülönösebb vallástörténeti jelenség egy halandó embernek, a császárnak istenítése, a császárkultusz. Ez is a keletről eredt és Róma a hellenismustól kölcsönözte. Perzsia isteni fénykörrel övezte királyait, azután Nagy Sándor is Zeus Ammon fiának nyilvánította magát, később Egyiptom és Szíria görög származású királyai szintén isteni tiszteletben részesültek. Alexandria elfoglalása után Julius Cæsar e szokást átültette Rómába. Augustus ugyan nem akart ily tiszteletet a római közönségtől elfogadni, de Ázsia görög városai lábaihoz borultak és Róma istennővel közös templomokban imádkoztak hozzá. Így vált egyúttal hittétellé, hogy a császár, ha meghal és a testét máglyán elégetik, a tűzből az égbe száll és a mindenható Juppiter oldalán kap helyet a trónon. Sőt még életében is megengedi és kedveli a császár, ha alattvalói istenként tisztelik. A nép pedig tolongott ily istentiszteletthez, s a hatalmasok ezt az állameszme érdekében levőnek fogták fel. Mert a halandó császár ugyan nem isten, de méltósága teszi azzá. Valamint Zeus akarata az égben, úgy a császárnak személyes akarata volt a látható világ központja. Ezért kellett érinthetetlennek és csalhatatlannak lennie. Enélkül a birodalom hatalma szétfoszlott; s a császár volt az isteni, a föltétlen hatalomnak egyetlen meg-

testesülése a földön. Aurelianus császár úgy címezi magát: dominus et deus (úr és isten). Keletkeznek tehát a világ minden nagy- és kisvárosában ilyen császártemplomok és papi kollégiumok, melyek a tiszteletet ellátják. S e templomokban nemcsak a megholt, hanem az élő császárok is állandó imának a tárgyai. A keresztyénüldözések sohasem lettek volna oly komolyak és gyakoriak, ha a hívők csak Juppiternek vagy Venusnak vonakodtak volna áldozni. Mert az antik vallás nem követeli az áldozást föltétlenül; mindenkinek szabadságában volt azt az istent imádni, akiben hitt. De hogy a keresztyének a császárkultuszt utasították vissza, ez tette őket a rómaiak felfogása szerint az államra veszedelmesekké. Szentségtörés vádjába kerültek, úgy hogy a rablókkal azonosították őket és pert indítottak ellenük.

Ezalatt azonban egy rendkívül nagy dolog történt, mintegy a világtörténet színpadja mögött. A filozófusok végezték csendes munkájukat és megteremtettek egy új és tiszta világfelfogást. A theológia is kezdette bontani szárnyait. M. Terentius Varro megírta stoikus alapon nagy kritikai művét a hagyományozott isteni dolgokról, melyben a költők műveiben előforduló isteneket, valamint az állami isteneket elveti és csak a természeti erőknek megfelelő isteneket fogadja el, lényüket pedig magyarázataival felfogni igyekszik. Cicero műve az istenek természetéről tovább töri a szabad gondolkodás ez ösvényeit. Róma műveltjei között a stoikusoknak nagy iskolája keletkezett. És a sok istenből csak egy maradt, a stoikusok istene, akiben megvolt a meg nem teremtett világnak magja, és megteremtése után

is minden ő benne él. Nevezhetjük ezt monismusnak, monotheismusnak, pantheismusnak egyaránt. Ezt az istent hirdette Nero korában Seneca, és rá, mint isteni forrásra építi föl végre elvi alapon, még mielőtt ezt a keresztyénség tette volna, az erkölcsiséget. Ez volt a legfontosabb. Mindenki érezzen felelősséget minden tettéért az istenség előtt. Istennek engedelmeskedni: ez az emberi szabadság. Mire való a templom, az oltár? A te lelked legyen isten temploma; a jóság legyen az áldozati illat, mert a jóság kedves előtte. Az istenben való hit a legfényesebb istentisztelet. Isten a te atyád, iparkodjál hozzá hasonló lenni. Erényt isten kedvéért gyakorolni: ez a vallás, s ez volt tényleg Marcus Aurelius császár vallása.

Az erény által való ily megváltás példáját Seneca Herkulesben látta, s tényleg sok tekintetben lehet e héroszt Krisztussal párhuzamba állítani. Hercules is isten fia, küzd és szenved az emberiségért. A máglyahalál szenvedései közt válik istenné és emelkedik föl atyjához, anyja pedig fájdalomtól lesujtva, mint mater dolorosa kénytelen tanúja fia halálkínjainak; de Seneca tragédiájában (Herc. Oetens, 1848. sk. v.) megmutatja, hogy miként kell anyának tűrni a fájdalmat.

A stoának mindezen bölcsessége nagyon elvont, nagyon szigorú és nagyon is nehéz volt, hogysem népszerűvé váljék. Mert a nép nem akar töprengeni, nem is kívánja, hogy erkölcsi nevelésben részesüljön, csak bűnbocsánatot akar. A vallásos villongások között e jámbor tanok látszólag eltüntek és csak késő századok mulva keltek új életre és kaptak új erőt.

A mithosz régi szép istenei pedig maguktól elhalványultak, mint a nedves időjárástól a freskó. De nem haltak meg. Sőt mondhatjuk, még ma is élnek. A nagy keresztyén egyházatyák, mint pl. Augustinus, sohasem vitatták, hogy Juppiter vagy Venus nem létezik, csak gonosz szellemeknek nyilvánították, akik tehát, ha gonoszak, szükségkép meg is vannak. És tényleg, ki tüntethetné el őket végleg a művelt világ gondolatköréből? Mint a képzelet álomképei ékesítik és befolyásolják ma is művészi életünket. Hisz Rafael a római Farnese-villában megfestette Ámor és Psyche történetét, a pápai stanzákban falra varázsolta a Parnassust és a Vatikánban ma is bámuló tekintetet vetünk a belvederei Apollonra. Érdekes megfigyelni, hogy a régi keresztyén költők is megtartják a régi isteneket. Lángoló képzeletükben ott ugrándoznak az örökifjú Satyroszok és nájászok ; betöltik az erdőket, élvezik a szőlőhegy terméseit ; ott látják az erdőben a baklábú Pán istent, ki a nap heve elől az erdei tóba ugrik, hol a vízi nimfák víg táncot lejtenek, dévajul csalogatják az érzéki faunusokat, kik azonban síma testük helyett csak szétfolyó hullámokat kapdosnak. Mily gyönyörű Böcklin-kép ez. Hogyan is hagyná el őket hűtlenül a művészet, mely bennök mai napig életet, igaz valóságot lát.

VI.

A művészetek.

Ha a természet sivár egyhangúsággal ver meg egy országot, nehezen fejlődhetik ki benne művészet. Viszont, hol a természet pazar kézzel szórta szét fölülmúlhatatlan szépségeit, ott az emberi szem fogékonnyá lesz nagyszabású vonalai vagy bájos részletei iránt, s ily környezetben a kultúra egyik legbecsesebb virága a művészet. Mily isteni szép volt a tengerpart és a bennföld is mindenütt, hol görög nép lakott! Bármennyire megfosztotta sok természeti kincsétől, főleg növényzetétől a hosszú török járom, ma sem lehet élvezetesebb tavaszi utazást képzelni, mint Görögországban, hol a legváltozatosabb tengerpartot a legszebb vonalú hegyvidékek övezik, és nincs kiemelkedő hegycsúcs még a szárazföld belsejében sem, melyről viszont a tengert meg ne lehetne pillantani.

De mily szép Itália is, hol ugyan a tengerpart nem oly változatos; viszont azonban a földalakulatok oly meglepőek és a szorgalmas nép oly paradicsomot teremtett rajtuk, hogy nehéz eldönteni, melyiket magasztaljuk jobban. Vergilius és Propertius nem haboztak; hazafias érzé-

sük Itália lelkes dicséretére serkenti őket és bármennyire hódolnak is Hellas géniuszának, hazájuk szépségeit bátran szembeállítják Görögország vidékeinek bájaival. Érzékük volt a tájkép iránt és eleven természeti érzék dolgozott bennük, ami alapjában véve nem más, mint művészi érzék. Mert a táj hatása csak akkor nyilvánul meg a szemlélőben, ha azt igazán kép gyanánt látja a szeme, és ilyen képkeretes nézésre csak műérzékkel megáldott és műalkotásra hivatott ember képes. Ezért szokott a természet iránt való érzék magával a művészi érzékkel egyidőben fejlődni. A nagyvárosias rómait egyúttal a hangulat ellentéte is elbájolta, a zajjal és piszokkal szemben az erdei csendnek és illatnak ellentéte, meg a gazdagon viruló növényzet. Római embert földbirtok nélkül és a föld szeretete nélkül el sem képzelhetünk, de azért a vad hegyszakadékok és a pusztaság fensége iránt nem volt érzéke. Szintúgy nem ismerte az álmatag alkonyati hangulatot, a sejtelmet, a borzongást, a vihar fenségében az áhitatot. Őt csak a napsütéses derült környezet, a csendes, bájos vidék üdíti fel. Amellett sokat szeret egyszerre látni: nagy kilátást, panorámát, kitekintést. Aki tehát egy tájat leír, az felsorolja, hogy mit lát. Így tesz az ifjabb Plinius, kinek magaslatokon épült villáiban a kilátásra szolgáló ablakok ajtónagyságúak. A Pompeiiben található tájképek is feltünően ezt a szempontot érvényesítik, amennyiben majdnem valamennyi madártávlati képet mutat.

E festményeknek egy másik jellemző vonásuk az, hogy a természetet sohasem mutatják be egyedül; mindig látható rajtuk épület vagy más

háttér, s ha nincs rajtuk ember, akkor nimfa van odafestve. A római csak a lakott természetet kedveli. E sajátos művészi felfogás gyakorlati érzékével függ össze. Valamint bármely műtárgyat vagy páncélt vagy szobát is csak akkor talált szépnek, ha azt célszerűnek látta, úgy a természetben is csak akkor gyönyörködött, ha az valamely cél szolgálatában állott.

A császárkori római ember a mezei életet pihenőnek (otium) nevezte, persze szorgos pihenőnek, mert semmit sem tenni (nil agere) csak a nagy városban tanul meg az ember. Mindazáltal a római sohasem volt szenvedélyes halász vagy vadász. Mert ez a sport megkívánja, hogy az ember órákat, sőt napokat teljesen egyedül töltsön a természetben, ettől pedig irtózott társas ösztöne.

A természet szeretete bírta rá a rómait, hogy városi lakásán kívül villát is építsen valamely szép helyen. Mariusnak a misenumi hegyfokon volt villája, Cicerónak sok helyen, a leghíresebb Tusculumban, a Tusculanum; Tiberiusnak villája Capri szigetén épült, Vergiliusé a Posilippón, Neróé Baiæben, Pliniusé a Garda-tónál. Mindezeket a helyeket, melyeket ma is a legbájosabbak közé sorozunk, a rómaiak élvezetvágya fedezte fel. Villáikat a hegy meredek oldalára építették, vagy nagy merészséggel a tengerpart sziklái fölé, ki a csapkodó tengerre, úgy hogy a halászó horgonyvesszőt az ablakból le lehetett ereszteni a vízbe. Mindezek az épületek szerkezet szempontjából győzelmet arattak a természet fölött és hajhászták a messziségbe szóló kilátást. Ily villák tágas termeknek és

csarnokoknak sorozatából állott, a majorgazdaság sokféle melléképületeivel, mert egy villa szinte kis világ volt, melyben a gazda nemcsak a lelkét pihentette, hanem hónapokon át testét is ápolta, melyben tehát minden kapható volt, épúgy, mint ma egy nagy személyszállító tengeri hajón. Megtörtént persze az is, hogy ily villa a tengerpart sziklái között épült és így nem termett körülötte semmi ; a villa tulajdonosának tehát, ha egy időre oda költözött, minden élelmiszert oda kellett szállítania a városból.

A római embernek ez az akaratos, olykor dacos művészi ízlése még sokféle dologban nyilvánult meg. Vegyük pl. szemügyre kertjeit. Sallustiusnak és Mæcenasnak híres kertje az Esquilinuson, a mai római vasúti pályaház környékén terült el ; Lucullusé és Pompeiusé a Monte Pincion, Cæsaré a Tiberisen túl a Janiculum dombján nagy földterületen, még pedig magaslaton, az óriási város tőszomszédságában díszelegtek, honnan messzire lehetett látni, egyrészt mindjárt lábaik alatt végig a városon, másrészt a latin és szabin hegyekre, s így a mai Villa Borghesére és Villa Pamphilira emlékeztetik az embert. A kerti művészet történetében a rómaiak első szerepet töltenek be, hisz mesterei voltak ebben is, mint egyébben a tőlük származó román népeknek, valamint később az őket leigázó germánoknak ; kertjeik berendezésében azonban nem romantikusok. Propertius ugyan említ egyszer (I. 14, 6.) olyan kertet, melyben sötét sűrű erdő és mesterségesen utánzott kaukázusi hegység volt látható ; de különben semmi sem emlékeztet a mai angol park romantikus

zugaira és tekervényes utaira. Hisz maga Itália is ilyen díszkerthez volt akkor hasonló sötét erdeivel, messze elnyúló legelőivel és igéző festőiséggel magas ormokra épített helységeivel. Kertjeiben viszont az egyenes vonal uralkodott. A buxust százféle szegletes formára nyírták, a platánfát mereven egyenes rendbe állították, s rajtok borostyánfűzér kapcsolta össze a fák koronáit. De mindenütt csobogó források, valamint babér- és ciprusfák között antik bronz- és márványművek adtak az utaknak elevenséget. Tehát nyírott fák, megnyírbált útak, stilizált természet, egyszóval barok stílus, amilyent Versailles vagy San-Souci vagy Schönbrunn mutat. Ilyen kertekben űzte a féktelen Messalina szerelmi játékait, olykor tragédiáit; ilyen kertekben ülték nyári mulatságok alatt a lakomákat, melyeket Horatius megénekel. Ez római művészet.

De Horatius koszorút is tesz fejére; s itt nem szabad megfeledkeznünk, hogy mennyire szerették a rómaiak a fűzért és a virágot. Egész virágmezők virultak a kertekben, mindenféle ritkaságokkal keverve: phrygiai lótusz, fekete és fehér ibolya, veres rózsa, oroszlánszáj, tátogató, illatos majoránna, jácint, nárcisz, vad granát és aranysárga sáfrány. Tavasz idején mindezt víg tréfa és nevetés közt kosarakba szedték és a közeli városba vitték a piacra, hol halomszámra vásárolták. Mert római főt ilyenkor nem lehet elképzelni koszorú nélkül. Valósággal virágmámor volt ez, mely a költészetben is orgiasztikus vagy nőies gyöngéd hangokat varázsolt elő. Ugyane kertekben voltak azonban hasznos növények, konyhakerti zöldség is; a rózsák közé hagy-

mát ültettek, mert akkor mind a kettő jobban virult.

De térjünk át az igazi művészetekre. Egy nép művészete a maga belső átfinomulásának legbiztosabb fokmérője. Feltehetjük a kérdést: mely mértékben volt a művészetnek Rómában otthona? És feleletünk nem lehet más, mint az, hogy nemcsak hatalmas megrendelő volt, ki a művészetekben a hatalom és a gazdagság szívesen látott szolgáját látta, hanem részben maga is teremtő volt, még pedig nagyszabású stílusban. De itt is gyakorlati érzéke volt a döntő tényező. A szóló művészetek közül az irodalom neki az életben használhatóbbnak tünt fel, mint a zene; hisz benne jutott kifejlésre a latin nyelv. Ezért hódolt a római a költészetnek, de zenélni nem szeretett. Ép így a képzőművészetek között a praktikus építészet volt az, mely a városi életnek formát adott, sokkal inkább, mint a kevésbbé gyakorlati dekorativ művészetek. Ezért volt igen sok római eredetű építő művész, de egyetlenegy szobrász sem és csak nagyon kevés festő. Hozzájárult e feltünő tényhez a rómainak rajongó tisztasági érzéke is. Sohasem szeretett tintával írni, inkább íróvesszővel viasztáblára. Szintúgy nem szerette bepiszkítani kezét festékfoltokkal és agyaggyúrással. Ellenben már a Kr. e. második században egy római ember, Cossutius vezette Athénben egy Zeus-templom építését Antiochus Epiphanes sziriai király megbízásából.

Ha görög épületeket rómaiakkal összehasonlítunk, technikai kivitel dolgában az utóbbiak messze elmaradnak a minden részletet felülmulhatatlan finomsággal kidolgozó görög mesterek

műveivel szemben; viszont a görög épületek eltörpülnek az óriás római alkotásokkal szemben. Róma a maga mértéke szerint rendelte meg épületeit, melyek az építészetnek mint téralkotó művészetnek hatalmas alkotásai két csoportra oszlanak: fedetlen épületekre és fedett épületekre.

Fedetlen épületek voltak: a cirkusz, a színház és az amfiteátrum. Míg a görög a maga színházait hegyoldalba építette, hogy a közönség minden padsorban jól lásson, és csak ott alkalmazott töltést, hol ilyen hegy vagy domb nem volt (mint pl. az arkádiai Megalopolisban), Róma már nem elégedett meg ily földtöltéssel. Megkívánta, hogy az üléssorokat óriási közönségének monumentális módon nagy négyszögű kőtömbökben építsék föl. Ez három-négy emelet magasságot is elért, így pl. a colosseumban, és ezek az emeletek a külső homlokzaton architektonikus módon finoman tagolva, mintául szolgáltak a renaissance kora óta a profán építészetnek, az áttört homlokzati építkezésnek. Egyúttal e színházakban és amfiteátrumokban számozott bejárók voltak, benn pedig folyosók és lépcsőzetek csodálatos mathematikai egyszerűséggel és áttekinthetőséggel váltották fel egymást, hogy a belépő könnyen megtalálhassa a jegyének megfelelő helyet.

Még nagyobb szabásúak és a jövendő építészetre mélyebb hatással voltak a fedett épületek. A templom még leghívebben utánozta a görög mintákat, bár itt is eltérő római vonásokra találunk. A mennyezet itt nagyrészt lapos, mint a görög templomokban; de csakhamar igénybe veszi a technika vívmányait és elfogadja a boltozatot, mely nem szorul támaszra, csak oldalt,

mert önmagát tartja fenn és nagy terület áttekinthető beborítására hasonlíthatatlanul alkalmasabb, mint az oszlopoktól tartott mennyezet. Már a görögök ismerték a boltozat szerkezetét, de kisszerű állami életük nem serkentette őket arra, hogy kihasználják és hordó erejét észrevegyék. Viszont a római három formáját is alkalmazta, a dongaboltozatot hosszúkás épületeknél, a keresztboltozatot főleg tágasabb épületeknél és végre a hengeralakú alapfalra boruló kupolatboltozatot. Ennek tágulása Rómában mind merészebb lett és a római Pantheonban átmérője már 43 méter, tehát szélessége oly nagy, hogy a mi budavári koronázó templomunk három hajója kényelmesen bele volna illeszthető. A kupola ép így érvényesül a thermák termeiben is. Ez az építkezési technika az, melyen a középkori és újkori technika alapul, s csak jelenkorunk üveg-, vas- és beton-ipara tette lehetővé, hogy Róma építészetét felülmulhassa hídakban, vásárcsarnokokban, kristálypalotákban, vasúti pályaházakban és amerikai felhőkarcolókban. Rugalmasan szökkennek fel ezek az épületek, de gyakran a monumentális vonás híjával, ha nagyon észrevehetővé válik a csupasz vasszerkezet.

Rómában még rendkívül vastag falazatra volt szükség, hogy a nagy boltozatok biztosan álljanak. A Pantheon fala pl. 6½ méter vastagságú. E vaskosság ellensúlyozására szerette használni a középkori építészet a keresztboltozatot, melynek terhét csak a négy saroktámasz viselte, míg a falazat könnyebbé válhatott. Ugyanez a középkor alkalmazta a teher könnyítésére a boltozati bordákat, végre pedig a csúcsívet juttatta dia-

dalra, melyben a terhet csak a szerkezeti váz tartja, míg falazata szinte kártyaszerűen vékony. Hasonlítsuk csak össze a Pantheon falát bármely csúcsíves temploméval, hogy lássuk az ellentétet, mely a boltozat különböző szerkezetéből fejlődik ki.

A római épületek nagy monumentálitását és szinte kábító terhét talán csak az egyiptomi épületekkel lehet összehasonlítani. Itt is, amott is a tömegterhek fölényes megfékezése lep meg. És mégis nagy a különbség. Mily szörnyalkotások azok a piramisok, melyeknek formája az épület célját nem hogy kifejezné, sőt inkább eltitkolja. Mily esetlenek és szolgaiak a nehézkes testű, sűrűn egymás mellett álló templomi oszlopoknak erdei, melyek még így is alig tudták a rájuk nehezedő mennyezeti terhet viselni. Az egyiptomi művészet bizony csak meddő király-művészet; nem állott a közlekedés szolgálatában. Hegyeket hordott szét és ültetett át, hogy a királyt mint építtetőt istenként dicsőitse. Mennyire másképen volt ez Rómában. E város építészeti csodái a nép számára voltak kieszelve, az emberiség szolgálatában állottak. Csak Nero tesz kivételt, ki Rómában mint építő valósággal fáraó-szerepet játszott. A leégett város egy óriás területét foglalta le, hogy felépítse rajta arany-palotáját, mely a Palatinus keleti lábától kezdve a völgyön át az Esquilinus-dombig terjedt és benne díszkertek, vadas erdő, sőt egy beláthatatlan hosszúságú folyosó-sorozat is talált helyet és a palota bejáratánál ott feszengett Nero kolosszus-szobra is. Persze Nero halála után Vespasianus az egészet leromboltatta és egy a népnek szolgáló amfiteátru-

mot építtetett helyébe (ez volt a colosseum); az aranytól és igazgyöngyöktől csillogó dísztermek eltüntek, mint egy röpke álom, egy kényúri nagyzásnak az álma. Egyébként e szörnyalkotásra emlékeztet némileg Dalmáciában az öregedő Diocletianus császárnak palotája, melynek kiterjedt romjai közt talált helyet a mai Spalato városa.

Technikai vonásokat csak futólag érinthetek. A római színház alaprajzban eltér a görögtől, mert nézőtere nem emelkedik dombháton; mindazáltal ez épületben a római époly kitünő akusztikát ért el, mint a görög, s nem tudjuk ezért eléggé irigyelni. A színésznek minden halk szavát, minden gonoszkodó megjegyzését az utolsó zugban is meghallották. Ép ily csodálatos a palotákban a mozgatható szobamennyezetek fényűzése. Nagy ebédek alkalmával az eltolható mennyezet váltakozott, és minden ételfogás alatt új festmény jelent meg a társaság feje fölött. Nero arany-palotájában egy terem kupolája állandóan tengelye körül volt forgatható; s erre emlékeztet még nagyobb arányával Curio két színháza, melynek két nézőterét a szerkesztője háttal állított egymásnak. De ezeket a nézőtereket tengelyeken lehetett forgatni és ha egyszerre forgatták, a két teátrumból amfiteátrum alakult.

Gyakorlatiasabbak azonban és nem kevésbé eredetiek és nagyszabásúak a római katakombák végtelen hosszúságú folyosói a Kr. u. második és harmadik században. Egy valóságos sírváros az élő város alatt, emeletekben egymás alatt húzódó folyosók utcai hálózata. A falakban rekeszek a koporsók számára, közbe-közbe sír-

kamrák, melyeket oly barátságosan festettek be, mint Pompeiiben a házakat. Róma népe különben rendszerint elégette a halottakat és az urnákat halottas kamrák fülkéiben, az úgynevezett columbariumokban helyezte el. E gondolatot a római keresztyén hitközség, mint az ókor legnagyobb temetkezési egyesülete, a katakombákban a maga szükséglete szerint átalakította.

Mindazáltal felhangzik a vád, hogy ugyanez a római, aki úgy értett az építéshez, a művészetben mégis csak barbár volt. A vád bizonyára alaptalan. Maga a római nép volt az, mely lázadásba tört ki Tiberius császár ellen Lysippos egy műalkotása, a magát lekaparó atléta szobor-elvonása miatt. E szobrot Augustus veje, Agrippa nyilvános piacon állíttatta fel, de a császár irigységből palotájába vitette és csak az utcai nép féktelen tüntetése kényszerítette arra, hogy régi helyén visszállíttassa. Ez bizonyára jellemző adat az akkori nép műszeretetére. Az az ember pedig, akiről először halljuk, hogy bensejében megrendült Olympiában Pheidias Zeus-szobrának látásakor, egy római hadvezér volt, Aemilius Paulus. Bizonyára gyalázatos műrablásokat vittek véghez a római katonák, sőt a hadvezérek is Hellasban, Makedóniában és Kis-Ázsiában; de nagyon hamar ki tudták választani a legnagyobb kincseket. Már Verres, Siciliának kirablója, igazi műérzéket árult el. Lucullus igen sok műkincset gyűjtött és görög művészeket pártfogolt. Valamint a görög irodalom iránt, úgy a görög művészet iránt fokozatosan terjedt és emelkedett Rómában a műértelem.

Egy másik vád az, hogy a kiváló műkincsek-

ből a fórumokon és sétahelyeken túlságos sokat szorítottak össze, aránylag kis területen. Rómában már oly sok volt a szobor, hogy akár minden lakosra jutott egy. Ez bizonyára hiba. De itt meg kell jegyeznünk, hogy ünnepi téren szinte önkénytelenül belejut a nép ily zsúfolás hibájába; neki ott a legnagyobb és legpazarabb dísz épen csak elég. Így látta ezt a római Athénben, Delosban, Rhodosban, Delphiben, sőt ezt a zsúfoltságot látjuk ma Berlinben is, a Siegesallében. Ebbe a hibába tehát természetes hivalgásból meg utánzásból esett bele a római.

Mily őrült pazar dísz volt kifejtve Kr. e. 58-ban Scaurus színházában, melyet fából 80,000 ember számára építtetett, fából azért, mert pár napi ünnepi előadás után lebontatta; és ebben a színpad háttere mozaikkal és arannyal volt fedve, egyéb díszítésére pedig 360 márványoszlop, számtalan kép, 3000 ércszobor és sok más dolog szolgált. Nagyon okosan jegyzi meg az id. Plinius, hogy a műalkotások ily tömege hosszabb idő mulva érzékünket eltompítja, és hogy a fővárosban senkinek sincs már ideje arra, hogy egyes műalkotásokat igazán méltányolni tudjon. Ez a Plinius tehát jól tudta, hogy az igazi műélvezet csendes elmélyedést kíván, és ő tapasztalásból beszélt. Az igazi műbarát tényleg elszigetelt helyen keresett Rómában műélvezetet: szobrokat és képeket villáiban és kertjeiben gyűjtött, hogy ott nyugodtan szemlélhesse őket.

Mert képtárak és szoborgyűjtemények a római előtt nem voltak ismeretlen fogalmak, csakhogy azok magántulajdonban voltak; a város északi részében épült palotákban valának a kiváltságo-

soknak láthatók. S itt a következő tapasztalat kínálkozik. A római nagy súlyt vetett arra, hogy a műtárgyak szigorú symmetriában legyenek felállítva, de megkívánta azt is, hogy az egyes tárgyak elszigetelten álljanak és mindegyik teljesen magában hasson a nézőre. Európai múzeumaink berendezését szörnyűségnek tartaná, hol a szobrokat katonák módjára sűrűn egymás mellé állítják; mert egyik zavarja a másikat, a sor pedig elnyeli az egyest. De képeknek sem volna szabad egymás mellett állaniok, ha csak frízszerűen nem egységes sorozatot alkotnak. Ez volt az igazi antik felfogás.

Szemére hányják a rómainak azt is, hogy mennyi másolatot vett abban a hiszemben, hogy eredeti műnek jutott a birtokába. Ez igaz, s a felkapaszkodott, műveletlen gyűjtővel egész joggal történt az ily dolog. De hát csak emlékezzünk vissza, hogy mikor Budapesten 1902-ben, a budapesti Goethe-szoba megalapítójának, Elischer Gyulának fáradozására jótékony célból a mi gyűjtőink is közszemlére bocsátották a műcsarnokban kincseiket, mily megdöbbentően sok hamisítványt állítottak ki eredeti gyanánt. S ez nemcsak nálunk van így és nemcsak Rembrandt- meg Rubens-képeket hamisítanak másolatokkal. Mennyi Böcklin-képet másoltak csak az utolsó évtizedben és adtak el eredeti gyanánt. Mily tökéletes hűséggel másoltak Münchenben 1908-ban és árultak hamisítványokat Leibltől, Lenbachtól, Uhdétól, Menzeltől származó képek gyanánt Bécsben, Hamburgban és másutt. A híres Flóra-szobor, melyet pár év előtt a berlini múzeum Leonardo da Vinci szobraként vett meg, való-

színűleg szintén hamisítvány, vagy nem Leonardótól való. És mily sok hamis Tizianót, Rubenst és állítólag egyéb nagy mestertől eredő képet vásároltak össze a XVII—XVIII. században a fejedelmi képtárak minden kritika nélkül. E vád tehát mitsem bizonyít. Művészettörténeti műveltséget a rómaiak nem szerezhettek, mert elégséges tájékoztató irodalom, amilyen a jelenkorban is csak nemrég alakult, nem állott rendelkezésünkre. Szerencsére ily művészettörténeti műveltség nélkül is fejlődhetik műízlés, valamint az igazi művésznek sem kell e tudományban jártasnak lennie.

Különben a rómaiak, ha egy Myron- vagy egy Skopas-szobor birtokával dicsekesznek, valószínűleg e nagy mesterek másolatait értik. Mert bizonyára tudták, hogy négy vagy öt évszázad előtt élt nagy mesterek műveivel nem lehet mindenkit születésnapján meglepni. És a másolatok maguk, melyeket akkor készítettek, a mesteri kidolgozásnak még mindig nagy fokát mutatták. Hisz ezek a szobrok azok, melyek Winckelmannt és Goethét annyira fellelkesítették. A belvederei Apollont nem Rómában találták, hanem Grottaferratában; Niobét és gyermekeit Firenzében, Zeus Otricolit Otricoliban. Ebben a jelentéktelen kis fészekben állott tehát ez a mellszobor, mely teljesen uralkodik képzeletünkön, ha a leghatalmasabb görög istenre gondolunk. A rómaiak okosak voltak, ha már akkor ily gyönyörű másolatokon fejlesztették műízlésüket, amint ezt mi is tesszük. De azért ők is nagyon jól tudták, hogy az eredetinek tökéletességét a másolat el nem érheti.

Ellenben kellemetlenül kérkedtek régi ezüsttárgyakkal és gyakran emlegették, hogy egy Mentor nevű műiparostól kivert eredeti kelyheik vannak. Tehát nem volt elég, ha e műtárgyak szépek voltak; ezeket Mentornak, az ó-kor Benvenuto Cellinijének kellett készítenie. Ez azonban nem a szépérzék hiányából eredt, hanem a történeti nevelés hiányából, mely csak a XIX. század óta kezd szélesebb néptömeget is áthatni.

Egy barbár eljárásról azonban mégis tudunk, mely igazán ritkítja párját: 1900 november 27-én Pompeii északi városfalánál kiástak egy gyönyörű ifjút ábrázoló bronzszobrot. A mű csodás épségben maradt fönn és kétségtelenül egy Kr. e. negyedik században élt görög szobrásznak eredeti alkotása. Sogliano, ki a leletet közzétette, lelkesedve így írt: «Ó, te a görög plasztikának legszebb alkotása, indulj útadra; tizennyolc évszázad éjszakája után lépj ismét a művészet nagy világába és várd be nyugodtan a jelennek és jövőnek ítéletét. Amíg emberi szemek látni tudnak, addig a te szépségedről mindig csak magasztalva fognak beszélni.» Tényleg idegenszerű bájjal, nagy antilop-szemekkel bámul ez a görög ifjú a mi világunkba; fajának igazán ritka példánya. De mit tett vele pompeiibeli birtokosa? Lámpatartót csinált belőle; sőt testét egészen bevonta ezüsttel, hogy a fényt visszasugározza. Szemeit, melyek eredetileg fehér márványból, és pupilláit, melyek fekete üvegpasztából voltak készítve, belökte, úgy hogy hasüregében újra megtalálták őket, helyettük pedig más szemeket illesztett be a fejbe, melyek azonban kancsalok voltak.

Ez bizonyára a művészet durva meggyalázása

volt, s efféle dolog az ó-világban kétségkívül sokszor megtörtént. De ez a kivételes eset semmit sem bizonyít. Egész Pompeii élénken tanúskodik ellene. Mert ha benéz az utas e kis városba házról-házra, azt fogja látni, hogy itt minden a művészettől van áthatva. Egyetlen ház sincs, melyből ez hiányzanék. A csinosnak, a takarosnak, a szépnek mily gazdagsága, mily biztos érzéke nyilatkozik itt meg; és mily ritka az ízléstelenség! Nézzünk csak be modern olasz szobákba vagy, hogy rólunk ne szóljak, egy kisebb német városba; Pompeiihoz képest azt hinné az ember, hogy barbár emberek közé került. Pompeii szépségei azonban háztulajdonosait dicsérik, e háztulajdonosok pedig nem görögök voltak, hanem rómaiak. És valamint egy csinosan öltözött asszony vagy férfi nem csupán szabójának ízlését árulja el, úgy az építtetőnek is kétségkívül becsületére válik a háza. Ezért kell dicsérnünk a rómaiakat műízlésükért, kik nemcsak művészi térérzékkel maguk állapították meg villáik számára a helyet, hanem a belső falak díszítésére is maguk választották ki képeiket, maguk állították fel házukban és kertjükben a műtárgyakat. Hisz Cicero is így nyilatkozik, hogy valamint isten a világ teremtője, úgy teremti meg a tulajdonos is házának szépségét. Ugyanez a Cicero megrendelt atriuma (modernül szólva: hallja) számára Görögországból domború műveket. Határozott falhelyek számára szánta, mert a domború művek ily területre valók voltak. Szobrokat kínáltak neki, de ő visszautasította őket, mert nem illettek nézete szerint arra a helyre. Ha egy római ember szolgájának festő-

tehetsége volt, gazdája kiművelte és felszabadítása után kikötötte, hogy illő díjazásért ezentúl is házában kell dolgoznia. Mindez személyes érdeklődés nélkül meg nem történhetett. Ezért mondja Lactantius joggal, hogy a római úgy játszik a szobrokkal, mint a gyermekek a bábukkal. Mert minden művészi tevékenység játék, aki pedig a bábukkal játszik, az szereti őket, az bensőleg gondozza őket, mint élő lényeket. Róma későbbi korszakából végre azt halljuk, hogy maga az állam is kedvezett a festőművészeknek; ingyen bocsátott rendelkezésükre műtermeket, még pedig a birodalom minden városában.

Az ókori művészek a mi modern embereink jelszavát: «l'art pour l'art» csak félszeg álláspontnak tekintenék. A műalkotásnak inkább kettős a célja: magának a művész lelkének a kielégítése, de azután a közönségnek a gyönyörködtetése is. Tényleg az egész antik művészetnek mindig az lebegett a szeme előtt, hogy a laikusok lelkét meghassa és így a nemzeti eszmények szolgálatában állott.

Csak valódi műérzékből fejlődtek ki a római építészet kiváló tulajdonságai. Mert különben minden hatalmas méretű alkotás ki van téve a veszélynek, hogy nehézkes, nyomasztó és barbár jellege lesz, amilyen az egyiptomi művészet. A római azonban, megértve a görög művészet szellemét, a nagy tömeget az alkotó elemek arányosságával mindenütt megfékezte és így elérte azt, hogy még az óriási épületek is harmónikusan hatnak, ami bizonyára rendkívüli műérzéknek a tényе. Emellett azonban nem vette át egyszerűen a hagyományos díszítő elemeket,

nem nagyította meg őket csupán, hanem merész képzelettel tovább is fejlesztette. Voltak Rómában kővel dolgozó költők is. Amily mértékben a a stuccoburkolat és a gipszformák befestése háttérbe szorult és a becses kő, különösen a travertin, mint kő érvényesült, amennyiben a napsugárban aranyként ragyog, annyival gazdagabbak lettek maguk a díszítő formák : kerek ívekkel hullámzó oszlopcsarnokok, gazdagdíszű oszlopfők, előugró díszoszlopok, melyek terhet nem visznek, gerendázatok és frizek, melyek az épület vonalából kiugranak vagy belemélyednek : fülkék félkupolás tetővel, falsíkok tagolása gazdagkeretű mezőkkel. Mind annek eleven jelleme van és eleven árnyékjátékot idéz elő. És ott volt a színes márvány, a porphyr, a syenit, a giallo antico. Ezek valóban ünnepi fényt és pompát árasztottak, hatalmat fejeztek ki. Egészen Hadrianus koráig fejlődik így fölfelé e büszke római művészet és még hanyatlásában is érezteti fényét a római világbirodalom minden pontján található romjaiban.

Milyen volt azonban a római szobrászat? Mint említettem, Rómában nem akadt nemzeti szobrászművész ; s bár sokszor idézték Vergilius sorait, én sem nélkülözhetem őket :

> Mások szebb műveket remekelnek az ömleteg ércből,
> Elhiszem ; életet ád vésőjük a pároszi kőnek.
> Róma, te kormányozd hatalom-pálcáddal a földet,
> Ez lesz műelemed ; fékezd fegyelemmel a békét,
> Sujtsd a kevély ellent, ám légy kegyes a letiporthoz.*

* Barna Ignácz fordítása (Aen. VI. 847. s k.).

Tényleg a görög szobrászok, mivel nem találhattak többé kenyeret elszegényedett hazájukban, Rómába tették át műtermeiket. A római nagyurak elárasztották őket megrendeléseikkel s a római jellem a szobrászatra is rá tudta sütni bélyegét. Érdemes embereket arcképszoborral megtisztelni már régóta görög szokás volt. A római folytatta ezt, de megezerszerezte a rendelést, egyúttal igen érdekes új tipusokat bocsátott az arcképművészet rendelkezésére. Azután maguk a rendelők ügyeltek fel a művészek munkájára és a hasonlóságra. Mert nem könnyű dolog eltalálni az arcot és a rómaiak nem szerették az eszményítést. Ma minden művelt országban vannak népszerű arcképszobrok, sőt egynémelyiket, mint Danteét, Napoleonét, Goetheét, Beethovenét, Lisztét, Wagnerét sokfelé lehet magánlakásokban látni, természetesen leginkább gipszben. De mindez semmi amaz antik idők császárszobrainak árjával szemben, pedig ezeket ércbe öntötték vagy márványban faragták ki. Csak költők szobrai voltak gipszből az iskolatermekben és a füstölgő olajmécsektől csunyául befeketítve. Ha valamely kis város meg akarta tisztelni érdemes szülöttét, egyszerre öt szobrát állíttatta fel a helység különböző pontjain, és ez a hangos dicséretnek bizonyára legjobb módszere volt. Különlegesen római vonás az óriásalakú szobroknak kedvelése, melyek az óriási középületekhez harmonikusan illeszkedtek, szintúgy az átszállítható mellszobrok kedvelése. Ez praktikus találmány volt, főleg a császárság szolgálatában ; mert ha a császárok közül valaki trónra jutott, — és közöttük bizony soknak

rövidre volt szabva az élete, — akkor gyorsan lehetett százával is ily mellszobrokat a provinciákba szállítani, még mielőtt a császárt meggyilkolták ; a világ így legalább tudta, hogy milyen volt az arca.

A római festészetben a görögöknek úgynevezett szép stílusa uralkodott. A satyrosok, bacchansnők, amorettek és kentaurosok bájos képzeleti világát nagyon szerette a római a ház falán megfesteni, szintúgy Heraklesnek, Iphigeniának, Médeának, Andromedának, Phaedrának elegánsan festett görög mithoszait. A második századtól kezdve ily elegikus jeleneteket ábrázoló domború művek kezdték a márványsírokat is díszíteni. De főleg a mozaik-művészetet szerette a római foglalkoztatni. E mozaik kezdetben a padlót fedte, de csakhamar felkúszott a szobafalra, végre nagy alakokkal, aranytól és színes üvegtől csillogva elérte a mennyezetet is vagy a magas fülkeboltozatot. Óriási termekben csak ily mozaikfestmény volt eléggé monumentális s ezt a tapasztalatot a keresztyén templomok is értékesítették később. Egészen más volt a dolog kisebb termekben ; számukra alakult az a varázslatos édes alfresko díszítő stilus, mely a testeket virtuóz módon majdnem testetlenül mintegy csak jelzi, csak kilátásokat varázsol elő, csak a tért kívánja kitágítani, ahelyett, hogy konkrét valószerű alakokkal szűkítené. Bizonyára nem véletlen, hogy e raffinált díszítő stílus csak a császárkorban fejlődött ki. Csak kifejlett térérzékkel megáldott nemzedék találhatta ezt ki.

De a valódi antik rómaiság durván naiv realizmusa is keresett és talált útat művészi érvé-

nyesüléséhez. A népies típusnak, öreg parasztoknak és halászoknak meglepően valószerű szobrai bizonyára ennek a római műízlésnek a termékei. Ide tartozik annak a cipővargának a síremléke (a 47. lapon volt róla szó), ki foglalkozásának egész menetét, sőt lakáscímét is megörökíti a kövön; hasonló szellem nyilatkozik meg azon a pompeiibeli képen, hol egy rakoncátlan fiút az iskolában szépen lefektetnek és becsületesen elvernek. Drasztikusabb persze és valódi délvidéki szellem nyilatkozott meg abban, ha törvényszéki tárgyaláson a vádló a bírák előtt a vádlott gaztettét rajzban mutatta be, tehát bizonyára lehetőleg elijesztő képben varázsolta a törvényszék elé. Például egy játékos van törvény elé idézve és a bíró látja, miként veti a vádlott a kockát, miként veszti el minden pénzét, úgy, hogy ruháját is kénytelen levetni és így börtönbe jut. Ez már képeskönyv-stílus, vagy akár vásári stílus.

Ezt a népszerű képeskönyvi stílust a római különben is nagyon kedvelte. Ránk maradtak az ókorból tekercsek, melyek egész háborút beszéltek el ily képekben; ezek szorosan egymás mellé voltak illesztve és mint papirostekercsek valának egybecsavarhatók. Az ily tekercsek valószerűen, nagyon kevés távlati tudással adták elő jelenetről-jelenetre Sardinia elfoglalását, Karthago bevételét, a küzdelmeket, a döntő rohamot stb. A háború vezére is készíttetett ily képeket, és ha diadalkocsiján dicsőséggel bevonult Rómába, ezen a módon adta tudtára a fórumi népnek a diadalait. Midőn Titus császár elfoglalta Jeruzsálemet, e hevenyészett képeket magas állványtartókon vitték végig az utcákon, és a nép illusz-

trálva látta, miként pusztult el Palæstina, miként küzdöttek, menekültek, hulltak vagy jutottak fogságra a zsidók, hogyan lángolt a jeruzsálemi templom, dőltek be a házak stb. Mindezt nagyon romlandó anyagra festették és így hamar is pusztult el. Ha birtokunkban volna, mily sokat tanulhatna belőlük a kultúrtörténet. De egy ilyen emlékünk mégis fennmaradt. Értem Róma egyik legbüszkébb emlékét, a római szobrászat legérdekesebb maradványát, a Traianus-oszlopot. Mert erre az oszlopra ezek a képeslapok reliefformában csigasorban vannak felvonva, s Traianus dáciai hadjáratát minden fontosabb részletével adják elő. A képeskönyv itt kővé meredt; de ezek a domború képek eredetileg be is voltak festve, és élénk színeikkel messze ragyogtak. Minthogy pedig a Traianus-oszlop a Traianustól alapított könyvtár előtt állott, ez a képeskönyvet feltáró oszlop még elmésebb dekorációként tünhetett fel.

Hasonló csodás hatást tesz Titus diadalíve, nemes arányaival és alkalomhoz illő két reliefképével. De nem minden diadalív őrizte meg ezt a nemes stílust. Már Septimius Severusén a szobrászati kidolgozás nagy hanyatlást tüntet fel; még durvább az ízlés a Constantinus-íven, hol a történeti események zsúfolt ábrázolásai minden előkelőség híján vannak, stílérzék is kevés nyilatkozik meg bennök; érezni rajtuk a barbár korszak közeledését.

A terjedő keresztyénség kezdetben minden művészetet visszautasított; gyűlölettel és borzalommal viseltetett a művészet iránt, s tulajdonkép csak egy művészeti formát ismert el: a keresztet. De hallgassuk csak, miként toboroz

hiveket a keresztnek a pogány művészek közt Tertullianus: A kereszt — mondja — nektek, pogányszobrászoknak sem idegen, sőt nélkülözhetetlen dolog. Hisz agyagmintáitokban mindig alkalmazzátok a keresztet mint vázat, egy rudat, mely a szoborban függőlegesen áll, és egy másikat, a két vállat egybekötő irányban. A fakeresztet így nedves agyaggal vonjátok be, s valamint az isten a bibliában az embert földből teremtette, úgy tesz a plasztikus is. Ha az emberi alak agyagból ki van gyúrva, maga is modellül vagy proplazmául szolgál; lehet azután gipszben formálni, vagy pedig mindjárt márvány- vagy ércmásolatokat készítenek belőlük; az agyagminta a műteremben marad és a másolatokat bocsátják árúba. Aki tehát pogány istenképet imád, — így érvel Tertullianus, — az már a keresztet is imádja, mely a modellben rejtőzik. Térjetek át tehát a mi hitünkre!

Azonban csakhamar inkább a keresztyénség tért meg a művészethez, és ebben nemcsak antik technikai eljárást, hanem gyakran antik motivumokat is alkalmazott. Már a Kr. u. negyedik században festettek templomok udvarfalaira mártirjeleneteket. Csakhogy a keresztyénség elkésett; mindaz a szép, mit az ókori művészet teremtett, pogány vallások keretében érvényesült; és mikor a keresztyén egyház elvilágiasodott vagyis államvallássá lett, a művészi érzék már elfordult éltető elemétől, a külső világtól, a természet szeretetétől, az egészséges életörömöktől. Hosszú századoknak kellett elmulni, míg a művészet ez az ősforrása ismét buzogni kezdett; amire természetesen az ókori művészet adott hathatós serkentést.

VII.

Az erkölcs.

Az előbbi fejezet a kultúra egyik legbecsesebb virágáról, művészetéről szólt; és midőn a római műveltségre vonatkozó szemlét e fejezettel könyvünk befejezi, legjelentősebb ajándékát akarja még bemutatni, melyet csak kultúra adhat, t. i. polgárosultságát. A polgárosultság nem más, mint megtisztult szokás, szinte ráillik e szó: erkölcsiség. Egy nép pedig vagy maga finomítja át szokásait, vagy valamely szomszéd nép válik e tekintetben mesterévé, mely a maga szellemét táplálja belé. Kezdetben a családi szokások uralkodnak; a társadalom körének kiterjesztésével csakhamar kialakulnak a szociális kötelességek és végre fölébred a humanizmus, mely sokkal többet kíván, mint a kötelességek rideg tiszteletben tartását. Ez a szokás vagy erkölcs pedig nagy hatalom, mely az egyének lelkére ellenállhatatlan hatással van; csakhamar az istenségben keresik ősforrását; és midőn így az egyes emberek lelkét, akaratát irányítja, szükségkép irányítja és átalakítja a népéletet is. De mindig csak tökéletlenül, mert oly ideálokat tűz ki, hogy azok felé a nép rendszerint csak

törekedni képes, elérni sohasem tudja. Nagy művész tökéletes formában megalakíthatja, amit képzelete lát; a néplélek látja ugyan a jót, de sajnos, mindvégig kontár marad, ha kivitelre kerül a sor.

Az antik ősrómai erkölcs egyik parancsa volt a háború, a hódítás. A szomszéd várossal való összeütközés életszükségletéhez tartozott, és a férfi erénye két feladat megoldásában nyilvánult: benn a házban megóvta családját, melynek ő volt az ura, kifelé pedig okosan vezette a város közügyeit, és a külső háborúkban bátorságot tanusított. Hogy miként érvényesült az ősi ragadozó kapzsiság a rómainak telhetetlen farkastermészete, mennyire áthatotta századokon át közéletét és jutott így világuralomra, mily nagystílű erények és bűnök fejlődtek így ki társadalmában, azt főleg az első fejezet fejtegette és célzott rájok majdnem minden fejezet a maga tárgyával kapcsolatban. De midőn a világ végleges meghódításával egyidejűleg a császárság is megalakult, minden politikai nagyravágyás elenyészett, és az erények számára egészen új korszak kezdődött. A császárság a béke korszaka lett, mely alkalmas keretül szolgált, hogy általános, emberi, teljesen békés társadalmi morál érvényesüljön, s ezt az éltető eszmét a görögöktől kapta. Az erkölcstan történetében talán ez volt a legnagyobb esemény. A nagytekintélyű Sextius-család a görög stoikus világfelfogás apostolává szegődött és úgy prédikált Rómában, mint sz. Pál. Maga Augustus is remélt a polgárháborúkkal járó rémes elvadulás után egy gyors erkölcsi megújhodást. De ez a törekvés lényegileg mindig csak Rómára, a fővárosra

szorítkozott és maga Augustus császár is fáradhatatlan buzgalommal dolgozott rajta negyven éves uralma alatt. Ő ugyan nem gondolt arra, hogy néphez szóló prédikációkat szervezzen; inkább az irodalmat kívánta munkatársának. Ráfeküdt a görög irodalom tanulmányozására, kijegyzett belőle minden, nevelésre alkalmas helyet; kivonatokat készített és oda juttatta azokhoz a tisztviselőkhöz, akik szemlátomást ily buzdításra vagy megrovásra szorultak. Megjelent a senatus ülésein; görög erkölcsi könyvekből egész fejezeteket felolvasott és ezeket a nép között is terjesztette. A fényűzés korlátozása, a családi érzés és hasonló tartalmú eszmék voltak ezekben fejtegetve. Hogy a nőtlen életnek, a házasságtól való idegenkedésnek, ősi családok kipusztulásának gátat vessen, kiadta híres házassági törvényeit, melyek egyrészt érzékenyen sujtották a házasságtörőket, másrészt kimondták, hogy csak gyermekekkel megáldott tisztes családfők juthatnak tisztviselői állásokhoz. Sikerült neki kora nagy költőit is a maga eszmekörébe vonni; így lett Vergilius a vallásosság költője, Horatius pedig megalkotta nagy római ódáit, melyekben erélyes hangon intézi szózatát Rómához: légy erős, újítsd fel őseid régi erényeit, az egyszerűséget, a hazaszeretet, az igazságosságot, a férfibecsületet, a családi tiszta erkölcsöket!

Csakhogy e mozgalom kevesekre hatott, erkölcsi megújhodást nem lehet felülről teremteni; ezt nem könyvek idézik elő, hanem élő példa. A kornak szüksége volt egy új Sokratesre, tiszta, közügyi mozgalmaktól tartózkodó, mocsoktalan, igazán szent emberre, a ki őt felrázza, a kinek egyénisége

megfelelt tanításainak és teljesen meztelenül tárhatta fel lelkületét: nézzetek ide, rajtam nincsen repedés, sem szennyfolt; legyetek olyanok, amilyen én vagyok!

Augustus azonban egyéniségének minden szálával még a polgárháborúk vérétől csepegő kornak gyermeke volt. Ebben a korban pedig a durva, kíméletlen és kegyetlenül romboló egoizmus ülte orgiáit. Ő maga húsz éves korában rettenetes ítéleteket írt alá; mint a triumvirátus tagja szörnyű hóhérmunkába sodródott társának, a féktelen Antoniusnak hatása alatt. Ekkor taszította el oldala mellől feleségét, a nemes Scriboniát. Ez volt első családi vétke. Scribonia azonban 90 évig élt, tovább, mint Augustus, és közeli tartózkodása Rómában mint egy néma vád nyomta a császár lelkiismeretét egész életén át.

Bármennyire igyekezett is ezután családi életében a nép előtt mocsoktalanul állani, vérmérséklete sok botrány hősévé avatta; és csak öregedő éveiben érlelődött lassankint a humanizmus apostolává, a polgári tökéletesség mintájává, a legbarátságosabb békefejedelemmé, ami az önfegyelmezésnek bizonyára bámulatos munkája volt. Császári hivatása maga is nevelőleg hatott reá, és a vágy jónak lenni, bizonyára egyik forrása a jóságnak. Midőn 71 éves korában még mindig szép emberként feküdt halálos ágyán és utoljára szedette rendbe haját, utolsó szeretetreméltó kérdése az volt, vajjon életének szerepét jó megjátszotta-e? S az igenlő fejbólintásra tréfásan megjegyezte: «Hát akkor örüljetek, ha lelépek, és tapsoljatok!» Mintha csak színpadi szerep lett volna, amelyet játszott: a császárnak szerepe,

aki jó embernek akart látszani. Nem vígjátékban szerepelt, inkább tragédiában, melyben maga is sok vétket követett el, és a döntő szerepet benne asszonyok játszották.

Augustusnak Scriboniától született egyetlen leánya Julia volt. Ha a teljes önérvényesülés, az élet örömeinek teljes kiaknázása valaha féktelenül kergette az emberi ösztönöket, akkor az ebben a korban nyilvánult volt meg. Julia ritka szellemes nővolt; a legfinomabb irodalmi műveltség varázslatos szeretetreméltósággal párosult benne, az érintkezésben a bájos nőiesség mintája volt. De apja vérét örökölte és ez beszennyezte magánéletét. Bűvös megjelenésében megnyilvánuló nagy műveltsége végre is bámulatosan csillogó hüvely volt csupán, melyet csak laza kapcsok tartottak össze, és e hüvely csakhamar lehullott. Érzéki természete féktelenül kicsapott rajta. Minél buzgóbban irt elő a császári akarat bölcseséget, vallásosságot erkölcsi szabályokkal, annál elemibb erővel lázadtak fel ellenük a nagystílű egyéniségek. Augustusnak, a császárnak, a maga vétkes multja ismétlődött meg Juliában, akinek csodálatos lénye ijesztően romlott és kártékony volt,

Augustus huszonnégy éves korában ismét megházasodott és a város legszebb asszonyát, Liviát tette Róma úrnőjévé. De az akkor csak 18 éves Livia már férjes nő volt, sőt már fiút is szült és áldott állapotban kötött a császárral házassági frigyet. Első férje, Tiberius Claudius Nero, maga is jelen volt e különös lakodalmon és maga vezette a nőt az új férj karjaiba. Hallatlanul cinikus eljárás volt ez; a hagyomány szerint egy kotnyeles

gyermek is ott volt a lakodalmi társasággal az ünnepi teremben, ahol Livia Augustusszal egy kereveten hevert az ebédlőasztal mellett, Claudius Nero pedig átellenükben foglalt helyet, mire a gyermek hangosan felkiáltott: «De Livia, hiszen neked is átellenben van a helyed!» A gyerekszájból kiszaladt szó feledhetetlen maradt. A botrány az előkelő társaság arculcsapása volt, de ez a társaság sokat elnézett.

Livia második házassága gyermektelen maradt, csak első férjétől volt két fia, Tiberius és Drusus. Ellenben Juliának, ki a császár jobb kezének, a vitéz Agrippának lett a felesége, öt gyermeke született. Így állt a császári udvarban egymással szemben két nagytehetségű asszony, a mostohaanya és a császár leánya, mindegyik a saját gyermekei érdekeinek féltékeny gondozója.

Megható látni, miként szerette unokáit a császár és miként vette körül ezért Juliát is, aki őket szülte, gyöngéd kímélettel. Nem akarta észrevenni, hogy míg Agrippa gyakori hivatalos útja miatt távol volt Rómától, miként jelent meg leánya előkelő gavallérok rajától kisérve a társaságban, mennyire felszabadította a két nem között az érintkezést, és mily lazává tette a társaságbeli hangot. Agrippa Kr. e. 12-ben meghalt s ekkor a 27 éves Julia, hogy az udvari ellentétek elsimuljanak, mostoha testvérének, Tiberiusnak, Livia idősebb fiának lett a felesége. Ezideig hasztalanul iparkodott a társaságban ügyetlenül mozgó fiatal embert hálójába fonni; Tiberius érzéketlennek mutatkozott. Most, hogy kényszer nyomása alatt lőn férje, a győzelemhez szokott Julia mint férjet megvetette. E megvetés kölcsö-

nös volt. Tiberius több évre elhagyta Rómát és önkéntes számkivetésbe vonult. Julia győzelmesen kihasználta újabb társadalmi helyzetét és fejedelmi rangjával visszaélve még féktelenebb lett. Mindenkit elbájolt és elkábított szellemével. Ez az a könnyedén élő kör, melyet Ovidius ledér költészete tükröztet vissza.

De a kikerülhetlen botrány szörnyű lármával pattant ki, mely a császárt rettenetesen fölháborította. Maga Livia, Tiberius anyja, járult eléje vádlóként ; a dolgot nem lehetett többé elsimítani. A nyári éjszakákon Julia magát a fórumot, a nagyhagyományú szószék magas díszemelvényét szennyezte be. A császár kénytelen volt az ügyet nyilvánosság elé hurcolni és egyetlen gyermeke felett mondani ítéletet. Az egész nagyúri társaság bele volt keverve a perbe. Az egyik gavallér még a császár életére is tört ; és ez ép annak a Marcus Antoniusnak volt a fia, akivel Augustus egyszer a világuralomért szállott harcba. A fiatal ember öngyilkos lett ; Julia komornája, Phœbe is felakasztotta magát. «Mennyivel inkább szeretnék Phœbének lenni az apja!» sóhajtott szégyenétől lesujtva Augustus ; mert a komorna megtalálta a kibúvó ajtót, míg a császár leánya nem is kereste azt. Juliát a gaëtai öböl átellenében egy kopár szigetre vitték, ott élt vizen és kenyéren és soha sem kapott többé kegyelmet.

De ezt a csapást követte több is. Julia fiai, a császárnak gyöngéden szeretett unokái, meghaltak. Persze mérgezésről suttogtak és Livia nevét emlegették. A családi gyászból természetesen Livia fia húzta a hasznot, mert ő lett a

császárság örököse; Augustus vére csak Agrippinában élt tovább, a többi elpusztult.

Pedig ép Juliának az atyja volt az, ki Rómának házassági törvényeket adott. A születések számaránya Rómában ijesztőleg hanyatlott, s ha a szülők az akkori szokás szerint egy egészséges gyermek születéséről küldtek örvendetes szívvel tudósítást, az akkor sokkal nagyobb fontossággal bírt, mint ha ma azt divatos nyomtatott értesítés közli az ismerősökkel. Károsak voltak a korai házasságok; már gyerekkorban keltek egybe a házasfelek és ennek az utódok vallották a kárát. A római nemességben az egymás közt való házasság szűk köre is a romlás magvát rejtegette: korán kiélt, gyenge szervezetű és életunt nemzedék váltotta fel a régi erős nemzedékeket. Általában kerülték a házasságot és egy új foglalkozás támadt, az örökséghajhászat. A törvény most elrendelte, hogy agglegény nem örökölhet; akinek pedig házasságából nem születtek gyermekei, örökségének felét köteles volt rokonainak átengedni. Sokgyermekű apának jobb hivatalt adományoztak; akinek három gyermeke volt, azt nem hívták be esküdtnek, gyámsági tisztet sem kellett viselnie. Századokig voltak érvényesek e kemény rendszabályok, de a régi családok kihalását csak nagyon ritkán tudták megakadályozni vagy elodázni.

«Otium perdidit urbes»: a béke tönkreteszi az országokat, kiált fel Catullus, és Plutarchos is osztja e felfogást. A római állam eddig a megfeszített munkásság hazája volt, most a lustaságnak lett nyugvóhelye; és Seneca felsóhajt, hogy boldog az, ki ellenségre talál, mert nélküle el-

satnyul az erő. Az erkölcsök határtalan romlottságának forrását Propertius a képzőművészetben látja, főleg a festészetben, mely a meztelen testet állítja szem elé.

Az antik meztelenségre vonatkozólag két dolgot kell megkülönböztetnünk. Az ősrégi primitív természeti vallásban bizonyos meztelenség szent ereklyeként szerepelt. A phallos gyakran házakon és szerszámokon ábrázoltatott; megkoszorúzták, ereklye gyanánt viselték, mert védő erőt láttak benne, mely szerencsét hoz és távol tartja a bajokat. Egyébként azonban a római szemérmes érzületű volt; férfirokonok sohasem fürödtek együtt, és a görög atléták iránt, kik mezitlenül viaskodtak a nép előtt, mindig előkelő megvetést éreztek a rómaiak. De amit az életben kerültek, azt elfogadták a festményeken, melyek most minden magánháznak elárasztották a falait. A görögök elbűvölő művészete ellen nem védekezhettek, s a meztelenségnek kihívó győzelme ép ebben a korban virtuóz módon aratta diadalait. Még Laokoont és Iphigeniát is így ábrázolták. A frivolsága miatt megtámadott Ovidius hetykén szól oda vádlóihoz: amit ti korholók szobáitok falán megtűrtök és naponként megbámultok, miért ne szedhetném versbe? Bizonyára bűnös volt a társadalom a meztelenségekért való ezen vágyakozásban, maga Pompeii ebben a leghitelesebb tanú. Ez a kornak volt betegsége. A művészet szemérmes ellenőrzésére, amelyet ma némelyek érvényesíteni szeretnének, az ókorban senkisem gondolt, pedig Augustus nagyon kedvezett volna ily szigorú művészeti elv keresztülvitelének.

A legnagyobb erkölcsi romlottság és elfajulás

korának talán a Kr. u. 30—68. évet, Caligula, Messalina és Nero korát jelezhetjük. De Domitianus haláláig, 96-ig még nagyon kevés javulás mutatkozott. Nerónak Rómája a nagy Bábel, a Sodoma, s minden rémes leírás erre a korra vonatkozik, ezért választotta Sienkiewitz híres regénye tárgyává. Juvenalis maró szatírája is nagyrészt ennek a kornak a bűneit állítja pellengérre. De mindez csak Róma városára vonatkozik, nem a vidékre, a provinciákra is egyúttal; s ez a kor az, melyben Seneca azt mondja a római nőkről, hogy az éveket nem a konzulok nevéről számítják, hanem a férjeikről, annyi volt akkor a válás.

Midőn e fejezet az ókori erkölcsöt főleg abból a szempontból fejtegeti, hogy mi hatott belőle a következő századokra, mi benne az értékes, a szép, és mi benne az, ami maradandó: nem akar hamis képet adni, nem szabad takargatni, hanem szóvá kell tenni röviden azt is, ami e kultúrában a legvisszataszítóbb, ami sajnos, a délvidéken ma is megvan és talán nemcsak a kultúrának a betegsége, mert ilyen betegség is van, hanem valószínűleg a melegebb éghajlaté is. Ez az a természetellenesség, mely a homosexuális szerelemben nyilatkozik meg, melyet nálunk is, egyebütt is, büntetőtörvény üldöz, de amely annyira el volt terjedve az ókori művelt államokban, hogy róla szólni, azt költőileg megénekelni senkisem tartotta rútnak. Ép úgy nem, mint ifjabb költői nemzedékünk a perdita-szerelmet is méltó tárgynak tekinti. A tudósok régebben takargatni akarták e perverzitást, kisebbítették a jelenséget, főleg azért, mert inkább a serdülő korban és az öregeknél szedte áldozatait. Sokan csak a testi

szépség szenvedelmes, de ártatlan aktusát látták benne, mely a lelki szépséget akarta fejleszteni a bájos ifjúban, és a platoni Erósz lett volna ily viszonyok ideálja. De ez csak kivétel volt; az irodalomban e természetellenes érzés szemérmetlenül megnyilatkozott, bármennyire állította Seneca, hogy ez a római vonástól elütő jelenség.

Feltünő és bizonyára nem véletlen azonban, hogy e perverzitásokról a római irodalom a Kr. u. második század elején egyszerre elhallgat; a baj szinte elenyészik és helyette megjelenik Ámornak és Psychének gyönyörű mithosza. A regényirodalom, mely ekkor kifejlődik, ily homosexuális érzelemről semmit sem tud. E jelentős fordulatnak pedig az az oka, hogy a provinciák egyszerűbb erkölcsei győzelmet aratnak a főváros romlottságán. Valamint a nagy világvárosok manapság, úgy az ókorban Róma volt a világnak gennyes kelevénye. Plinius határozottan megkülönbözteti e szempontból a fővárost az egész világbirodalomtól. A fővárosi ember előtt a vidéki lakosság fogalma az erkölcsi tisztasággal párosult; az itáliai vidéki lakosság becsületességéről határozottan és irigységgel szólnak; Hispánia népének tiszta életéről is megemlékeznek az írók.

Rómát azonban nyomta központi helyzetének az átka. Ő volt a császárváros, a korlátlan kényúrnak székhelye. Általában az egyéniség szabad érvényesülése volt az ókornak elve és tényleg az egész birodalom szabadságot és kitünő közigazgatást élvezett, még Tiberius kegyetlen császári uralma alatt is; csak Róma, a szabadság ősi fészke, érezte a rettenetes nyomást, itt a legjobbak folyton a legnagyobb veszedelemben forog-

tak. Most ott tartózkodtak a Palatinus dombján a császárok, a katonaságuk révéu mindenhatók, kik őrült eszük járása szerint csalhatatlanok voltak. A törvénytisztelő Augustus örökösei törvény és erkölcs fölött állóknak tartották magukat, kik közül az utód gyakran lábbal tiporta azt a jót, amit talán elődje alkotott. Mert a császári családok legtöbbször már a második nemzedékben degenerálódtak; ezek pedig Rómának büszke nagyurait, a senatorokat, akiknek az alkotmány a kormányzásban részt juttatott, addig nyomták és alázták, míg az önérzet megtört és a szervilizmus, a csúszómászó bizantinizmus kifejlődött. És ez már megkezdődött Tiberius alatt. A császár mindenütt összeesküvőket szaglász és ellenök a leggyalázatosabb rémuralommal igyekszik magát védeni. A besúgóknak egész légiója állt császári szolgálatban s ezek minden magánbeszélgetést kihallgatnak. A mindenhatónak detektiv kémei elbujnak a padláson, hogy füleljenek, mit beszélnek bizalmasan a szobában. Minden bíráló megjegyzés okul szolgál arra, hogy ártatlanokat halálba kergessen a bíró. A kivégzés legkegyelmesebb formája a kényszerített öngyilkosság, és a telhetetlen császári pénztár zsebeli be az elítéltnek a vagyonát. Így semmisültek meg és haltak ki lassankint a régi családok.

De a császárság mellett még egy nem kisebb hatalom űzte féktelen játékát: a tömeg, mint az írók mondják: *faex mundi*, a világ söpredéke. E söpredék a birodalom minden részéből a fővárosba csődült, az emberiség java része a provinciákban maradt. S az emberiség e szemetét Rómának kellett táplálnia. Ez eddig hallatlan és

példátlan jelenség. Az állami pénztár, vagyis más szóval az adózó provinciák táplálják naponként a fővárosban a százezerfejű szemtelen szörnyeteget, mely kővel dobált, ha nem kapott eleget enni. Ezért volt a gabonabehozatal Rómába a kormánynak egyik legfőbb gondja. A városi sütőcéhvel szállítási szerződést kötött, hogy naponként 200,000 polgárt tápláljon. Egynéhány császár még tovább ment és húst is osztatott szét közöttük. Falánk járdataposók, pöffeszkedő semmittevők voltak ezek, de összeröffenésükben hatalmasabbak és félelmesebbek, mint maga a császár. Még a nagyszabású gladiátori bajvívások és vadállatokkal való küzdelmek is csak arra szolgáltak, hogy e kedves tömeget mulattassák, mely *panem et circenses* (kenyeret és cirkuszi látványokat) követelt. Ezek a játékok szolgáltak alkalmul, hogy a császár nyilvánosan megjelenjen. Páholyában kihallgatásokat adott; a nép pedig, a rettenetes tömegében durva nép, addig ordított, míg a császár beleegyezett abba, amit kívánt. Ez pedig nem volt épületes látvány. A császár csak a provincia szemében volt nagyhatalom.

Ez őrült kiadás csakhamar megbosszulta magát; az állam pénzviszonyai rohamosan hanyatlottak. Feltünő korán tüntek fel a hírek császári felszerelések árverezéséről. De a magánvagyon is pusztult. Mert a gazdagokat arra kényszerítették, hogy előkelő városi tisztségeket töltsenek be s ez mindig óriási kiadásokkal járt, nemcsak a fővárosban, hanem kis városokban is. A római társadalom viszonyain felül költekezett, nagyszabású volt háztartása, de azért olyan, mint egy hirtelen

felkapaszkodotté, akárcsak a mai Amerikában vagy Berlinben, mely hirtelen oly gazdaggá lett. A tőkepénzeseknek sohasem kellett oly sok pénzt áldozniok városi célokra, mint akkor Rómában. De ez az eljárás nem bizonyult jónak, mert a kultúra hanyatlása volt a következménye.

A nagy vagyonok e pusztulásához járult a szabad parasztság hanyatlása, még a provinciákban is. Minthogy csak rabszolgákkal míveltették a földet, a nagy uradalmak jövedelme is hanyatlott. A kisbérlők is tönkrejutottak. Egy másik következménye volt e gazdasági hanyatlásnak, hogy a hadsereg ujoncozása is mind silányabbá lett. A pénzhiánynyal együtt a katonai erő is ijesztőleg hanyatlott. Itália és Róma a harmadik században a tönk szélére jutott s a birodalom kormánya a provinciák kezébe került. A negyedik században Róma már csak szomorú emlék volt, a császárság székhelye Konstantinápoly lett; elmaradott idealisták még rajongtak a régi fényért, melyet a realisták széttapostak. Nagy Constantinus kizsákmányolta a várost, hogy a műkincsekkel az új fővárost ékesítse.

Hiba volna tehát a római birodalom bukását az erkölcs hanyatlásával magyarázni, mely hanyatlás a fővároson kívül ki nem mutatható. Sőt inkább be lehet bizonyítani, hogy Nero és Domitianus kora után a fővárosi társadalom erkölcse ismét emelkedett. Bátran állíthatjuk, hogy a Kr. u. második század, vagyis Plinius, Marcus Aurelius és Papinianus kora, az erkölcsnek klasszikus százada volt és az antik világban az erkölcsiségnek legmagasabb fokát éri el. Mert azt sem lehet állítani, hogy a barbár népek,

melyek a birodalmat lassanként szétrombolták, erkölcsileg magasabban állottak volna. Ellenkezőleg; mikor a germán törzsek uralkodtak Itáliában, a féktelenség és vadság még nagyobb volt. A keresztyénség sem lendített a viszonyokon. Mert hogy az új vallás a harmadikhatodik században műveltséget és erkölcsiséget emelt volna, nem lehet észrevenni; hisz ép azok a germánok voltak a keresztyének. Aki akkor szent életet akart élni, az kolostori magányba vonult vissza, s ezzel a nagy tömeg színvonala nem emelkedett. Ellenben Nagy Constantinus után a keresztyén császári udvarban csakhamar az eunuchok ragadták magukhoz a hatalmat; az udvar történetében ők játszották a főszerepet. Az eunuch most uralkodásra alkalmas lett, amit a társadalom gyalázatnak tekintett. Ha a gótok és vandálok nem törtek volna be Itáliába, a keresztyénné vált római birodalom lassanként megmerevedett volna; nagy népegységgé vált volna minden faji ellentét kiegyenlítésével, úgy, amint az Kínában történt. Mert az óriási kínai birodalom is megmerevedett, mikor kultúrájának csúcspontját elérte, s benne faji harcok már régóta lehetetlenek. Ily kínai zárkózottságot és megmerevedést mutat tényleg még kilenc századon át a bizánci császárság, mely a római birodalom görög nyelvű fele volt.

Mindeddig csak kevés örvendetes vonást jelezhettünk a római erkölcsökből és bizonyára szomorú volna, ha evvel kimerítettük volna tárgyunkat. Korunkban számtalan férfi- és nőegylet fárad az erkölcsiség javításán, és mégis iszonyatos képet nyujtanak az európai fővárosok viszo-

nyai. Felvethető a kérdés, vajjon az elvetemültség és erkölcstelenség ma valóban kisebb-e, mint az ókorban? Ki tudna e kérdésre felelni? És mégis óvakodni fogunk a mai bűnügyi statisztikából, ujságlapjaink bűnkrónikája alapján és colportage útján terjesztett regények ocsmányságaiból vonni következtetést a jelenkori nagy néptömegek erkölcsi hanyatlására vonatkozólag. Az olasz renaissance erkölcsiségét sem fogjuk Cesare Borgia, VI. Sándor pápa és az aljas lelkületű irónak, Aretinónak jelleméből megállapítani. Ép így hiba volna, ha Rómának, a császár- városnak kicsapongásai alapján az antik erkölcsöt egyáltalán kevésre becsülnők. Szerencsére a valóság más képet mutat, hisz másképen nem volna szabad latin könyvet ifjúságunk kezébe adni. A legbecsesebbet pedig még nem is említettük. Mert nemcsak a népek életmódján fordul meg a dolog, hanem eszményeit is tekintetbe kell venni. Az emberi nemzedékek egymást felváltják, tovatünnek és átadják vérükkel együtt a kicsapongásra való ösztönt is ; a mulandóságnak, az örök *tegnapi*nak szomorú képe ez. De fölöttük lebegnek e nemzedékek eszményei, melyek ép azért, mert tökéletességet kivánnak, változatlanok és az összes koroknak mai napig öröklött birtokai maradtak. Minden nemzeti nagyság abban nyilvánul, hogy mit tart elérendőnek, s eszerint kell értékelni a rómaiakat is.

Nem kivánjuk a rómaiak hadi és állami szolgálatait, szintúgy szűkebbkörű családi érzésüket feldicsérni, bár ezek tiszta és finom forrásból fakadtak; csak Propertius Cornéliáját említjük itt meg, ezt az igazi római nőt, akinek

mély lelkületét a költő gyönyörűen világítja meg. A rómaiak társadalmi eszménye azonban a *vir bonus*, a megbízható ember, és a *vir probus*, az egyeneslelkű derék ember. Ebben benne van másokkal szemben a kíméletlenségig egyenes őszinteség. Büszkeséggel mutattak a rómaiak a Regulus-féle állhatatos jellemekre, míg a korukbeli görög emberekre megvetéssel néztek, mert a græculus hazudik. Vagyis a görögben nagy volt a képzelőtehetség, míg a római egyszerű gondolkozású ; a *simplex* náluk dicsérő jelző volt. *Mercator* a becsületes kereskedő, ki a város felvirágoztatását előmozdítja, *mango* ellenben a csaló, ki régi holmit új gyanánt felfrissít ; a gonosz ember fekete (mi is fekete lelkűnek mondjuk), a tiszta lélek ellenben fehér (animus candidus).

Ehhez járult még a kegyeletes ember, a *vir pius* eszménye, amilyen pl. Aeneas ; mert a pietás kötelességeit annál szentebbeknek tartották, minél kevésbbé lehetett az életben teljesítésüket jogosan kikényszeríteni. Más eszmény a *vir frugi*, a hasznos társadalmi ember, és a *vir ingenuus*, akinek gondolkodása nemes, szolgaiságtól irtózó. A vendégbarátról a római buzgóbban gondoskodott, mint saját rokonáról, ép úgy kliensét is gondjába vette ; a jó szomszédságot is nagyon fontos dolognak tartotta.

E vonásokkal a rómaiak ösztönszerűleg útját egyengették a görög humanitásnak, mely már a Kr. e. második században győzelmesen bevonult Itáliába és a Scipió-családban legkiválóbb képviselőire talált : fejedelmi alakok, a hatalom birtokosai, de telve valódi nagylelkű emberségesség-

gel. Ez a mondás, hogy «ember vagyok és semmi emberi vonás nem idegen tőlem» (homo sum et nihil humani a me alienum puto) a Scipiók korában keletkezett és azóta sohasem vesztette érvényét. De egy más becses vonást is hozott a gyakorlati élet, a nagyúr benső érintkezését kliensével, ami az ókorban sokkal természetesebb volt, mint ma. Férfiak érintkezését sokkal kevesebb korlát akadályozta, mint manapság. Jellemző erre vonatkozólag a tegeződés, mely az egész társadalmat testvéri kötelékkel fűzte össze. Az ókor sohasem gondolt arra, hogy a tegeződés szokását megszüntesse vagy megszorítsa. Csak az újabb korok teremtettek új megszólítási formákat és állapítottak meg ezek alapján érzékeny megkülönböztetéseket.

A humanitásnak egyik legfontosabb gyakorlati megnyilvánulása a jótékonyság. A keresztyén egyháznak kiváló érdeme, hogy a jótékonyságot, a charitast szervezte és programmjába vette. De csak kevesen tudják, hogy ez már régebben és nem kisebb méretekben volt meg, csakhogy inkább egyesek buzgóságára volt bízva. Ma az egyházközségek vagy városok építik föl templomaikat, ellenben abban a korban mily sokszor volt ez egy embernek az alapítványa ép úgy, mint városterek vagy fürdők, hidak vagy országutak, melyek különben a községi közigazgatáshoz tartoznak. Antik emlékköveknek egész garmadája őrzi e jótékonykodás emlékét, mert mindenütt és százféleképen nyilvánult meg. Voltak továbbá végrendeleti alapítványok; gyámolítottak szegény gyermekeket, neveltették őket és népkonyhákat rendeztek be. Így alakultak át nagy va-

gyonok a szegény nép boldogulásának forrásává. Mi több, felkutatták a szenvedőket és nyomorgókat, amint ezt maga Livia, Augustus neje is megtette, ki nemcsak a szegényeket kereste fel, hanem tűzveszedelmeknél személyesen is megjelent. Nincs a világirodalomban könyv, mely körültekintés, tapintat és gyöngédség tekintetében Senecának a jótékonyságról szóló művét felülmulná.

Adj, mielőtt tőled kérnének;
kétszeresen ad, ki gyorsan ad;
tettedben találd meg jutalmadat;
adni üdvözítőbb, mint kapni.

Kiméld a megajándékozottat és ne szégyenítsd meg azzal, hogy mások is tudomást vegyenek jótéteményedről.

Mutasd meg az utat a tévedőnek;
oszd meg kenyeredet az éhezővel.

De ez még nem elég: mondd inkább, hogy mindnyájan egy törzsből valók és rokonok vagyunk.

Gondoskodjál embertársaidról, mint önmagadról. Mert az ember társadalmi lény és az emberi társadalom hasonlít a dongaboltozathoz, mely összeomlanék, ha nem támogatná minden kő egymást.

Ez bizonyára stoikus életelv. A közönséges világfi persze azzal a reménnyel kecsegtette magát, hogy alapítványával megörökíti az utókor előtt a nevét s ez igazán emberi indíték a társadalmi segítésre, mely ma is megnyilvánul. Hogy vele örök boldogságot eszközöl ki maga számára, arra aligha gondolt valaki. Ez csak a keresztyén tanok hatása alatt vált a könyörületes-

ség tényeinek indítékává. Ugyan már Seneca mondja: a jótett olyan adomány, melyet istennek hozunk.

Hogy e téren a valóságban durva lelketlenség is megnyilatkozott, nagyon természetes, amint ma is pezsgőt isznak jótékony bazárokon, melyeket pl. szerencsétlen bányamunkások hátramaradt özvegyeinek és árváinak javára rendeznek, vagy ha egy fiatal nő azzal vigasztalja magát, hogy a szegény asszonynak most nem adhatok semmit, de a legközelebbi jótékony táncmulatságon majd ellejtek érte egy keringőt. Megemlíthetjük a hóbortos Caligulát, ki egy senator életének megkegyelmezett, s mikor ez köszönetével eléje járul, a császár mint fehér köpenyébe öltözött pontifex maximus nyilvánosan csókra nyujtja ballábát, mely aranytól és gyöngyöktől csillogott. A lábcsók ősrégi keleti szokás volt. De a közönség szavai szerint Caligula egész testét annyira meglepte a bűn, hogy még a lába volt a csókra a legtisztább testrész.

Az ifjabb Plinius is gyakorolta magát a jótékonyságban. Úgy fejezi ki, hogy socialitásunk (társas ösztönünk) kössön bennünket össze a szűkölködőkkel. Ez az az ifj. Plinius, kit már sokszor említettünk, a Garda-tó mellékén földbirtokos, római senator és consul, majd Traianus alatt római provinciabeli helytartó, ki 97—109 között kelt leveleiben teljes képet ad a korabeli társadalomról. Ez pedig már erkölcsileg igazán megtisztult társadalom. A levelekből kialakuló kép, a szerzőnek kicsinyes és valódi olaszos hiuságától eltekintve, rendkívül örvendetes; a *humánus* jelző majdnem jelszóvá lett

leveleiben. Humánus vonás, ha szigort és jóságot egyesít magában az ember. Ha valamely ismerős nagy bűnt követ el, gaztettét ugyan elbeszélheti az ember, már intő példa kedvéért is, de a tettes nevét el kell hallgatni, mert ez a humánus eljárás. Plinius megcsodál egy hegyi forrást; körösközül sok villa és templom van a völgyben, az oszlopokon és falakon sok jámbor verset talál rájok karcolva, melyek a forrást és a helyi isteneket magasztalják. E jámbor versek szerzői azonban nagyrészt fűzfapoéták, és még sem humánus dolog fölöttük nevetni. Mi inkább azt mondanók, hogy szívtelenség azokat kigúnyolni. Tényleg a modern nemes olasznak, De Amicisnek a szíve dobog már Pliniusban. Szőllőtermését a szüret után jó áron adta el egynéhány kiskereskedőnek; de megtudja, hogy a szőllő ára hirtelen leszállt, és rögtön elengedi a neki járó összeg egy részét. Rabszolgáihoz való humánus viszonyáról már egyik előző fejezet is megemlékezett.

Így uralkodik Pliniusban a *liberalitás*, vagyis a szabad emberhez méltó nemesség, a szívnek jósága, és a *honestum*, vagyis az érzület tisztessége. Persze sehol sincs nyoma a nagyságnak, de magatartása finom, nemes szívű, ildomos, sőt gyermekesen jó. Hogy hasonlattal éljek, nem hiszem, hogy a nagy humanistáknak, pl. Humboldt Vilmosnak levelei alapjában véve nagyobb erkölcsi fokot tüntetnek fel, mint Pliniusé. Megtaláljuk bennök a természet és a művészet őszinte szeretetét, megemlékszik előkelő asszonyokról, kiket mindenfelől tisztelet övez, jól nevelt ifjakról, kiket előkelő embereknek pártfogásába ajánl. Különös kedvvel hódol idősebb embereknek. Az

ő társaságában vidám, üde levegő honol, melyet mintha erős vihar előzött volna meg. Nem a tavasz, hanem a tiszta ősz levegője.

Plinius keveset moralizál; idilli lelkülete az életet mint egy miniatürfestő sok kicsiny képben tünteti föl és mintha mindent rózsaszínű üvegen át tekintene. Ebből a szempontból korával a legélesebb ellentétben áll. Mert ez a kor különben túlontúl moralizáló volt, telve keserű komolysággal, sőt elkeseredéssel. Minél mélyebb ágyat ásott Nero Rómájában a piszok, annál magasabbra törtettek fenn az erkölcsi követelmények. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a kornak irodalma, az egy Martialis kivételével, soha nem vesz tudomást a cirkusz és amfiteátrum küzdelmes versenyeiről. Ezeket az izgalmakat a tömegnek engedik át. Azonban az esztétika kérdései iránt sem érdeklődtek, mert minden más kérdés eltörpült a jó és gonosz, az erény és bűn, az érzékiség és az istenhez való emelkedés ellentétes problémáival szemben. Mintha börtönökből és sötét boltozatokból hatolna fel az imának, a bűnbánatnak, az intelemnek tompa moraja. Valóban mondhatjuk, hogy a római irodalom kétszáz év alatt (Kr. e. 50—Kr. u. 150.) főleg a kötelességeknek és az ethikának tanát alapította meg a maga számára és így egyúttal a középkori egyház számára. Mert az ó-testamentumi próféták, a zsoltárok és az evangéliumok nem adták részletes tanát a kötelességeknek; azok csak serkentést adtak, csak célokat tűztek ki, csak erkölcsös szellemet ébresztettek, melyből önként kellett következni az egyes kötelességeknek. A római stoicizmus azonban másképp gondolkozott, a ró-

mai rendező jellemvonás itt is érvényesült, és ennek köszönhető a kötelességeknek az a finom és átgondolt rendszere, melyet az egyházatyák hosszú fejezetekben átvettek Cicerótól és Senecától és keresztyén mezben századokon át adták tovább az európai népeknek. Így a szó erkölcsi értelmében is rómainak mondhatja magát a katholikus egyház.

A római stoa súlyt vet a pontos formulázásra[r]; sőt megkívánja, hogy a morálnak egyes szabályait mondásokban könyv nélkül is megtanulják. Ezért nevezik a filozófia könyveit szenteknek. E szabályok meg is kapták kikerekített formájukat, melyek szóltak az öndicséretről, a hizelgésről, a barátságról, a házas életről, a haragról és lelki nyugalomról, a testvéri érzésről, a fényűzésről, a kíváncsiságról, az irigységről, a fecsegésről, a vágyakról, a babonákról stb. Lehetőleg minden helyzetre kieszeltek alkalmas tanácsot és a jónak kazuisztikája kimeríthetetlen volt. Különösen a fejedelmekhez intézett szózatok figyelemreméltók. A császárokra vonatkozó hivatalos és gyenge dícsérő beszédek között akadnak mintaszerű tanítások az uralkodói erényekről, ilyen pl. az ifj. Pliniusnak a senatus előtt tartott panegyrikusa Traianusra, s ezek a középkor, sőt az újkor uralkodóinak is mintaképül szolgáltak arra, hogy milyen legyen a fejedelem.

A stoikus gondolkodás különösen megfelelt a római jellemnek. Vegyük csak ezt a szót: *magnanimus*, melyet mi nagylelkűnek fordítunk. A nagylelkűség már a régi rómainak eszménye volt; de a stoikus is megkívánta, hogy nagylelkű legyen az ember. Hozzáfűződik azonban a halál gondolata

is. A római katona halálmegvetését az ellenséggel szemben most átviszik a meggyőződés bátorságára és az érte szenvedhető mártirhalálra. Hirdetni kell a meggyőződést, még az élet árán is: vitam impendere vero, mint Juvenalis mondja. Seneca tele van ilyen eszmékkel, mert körülötte hulltak az áldozatok. Összegyüjtöttek elbeszéléseket, hogy képet adjanak a Nerótól halálra ítélt jellemes emberekről. Valóságos pogány martirológium volt ez, melyet mohón olvastak. Már Cicero hirdette Tusculanumi vitáiban, hogy csak a halál után van igazi boldogság; igyekezzünk tehát egy nemes életet méltón befejezni, mert biztos kikötőbe jutunk.

És mi volt a felfogás az emberi természetről? Mit remélhetünk tőle? Seneca szerint nem születünk eredendő bűnnel, hanem lassanként leszünk bűnösök. Ezért fekszünk mi valamennyien ugyanabban a kórházban, és illő dolog, hogy nyiltan beszéljünk betegségünkről. Mert lelkiismeretünk hajt rá. A bűnöst sujtolja bűntudata, nincsen más büntetésre szüksége, fejtegeti hatalmas lendülettel Juvenalis. De ha egyszer a jó is megvetette valahol a lábát, annak maradandó a nyoma, mert a jó nem degenerálódhatik. Az aranykorszak ősembere, ki frissen jött isten kezéből a világra, természeténél fogva jó volt; de mi magasabban állunk, ha önnevelésből, önfegyelmezéssel leszünk jóvá. Az erényhez vezető út meredek, de a derék ember az egekbe jut (sic itur ad astra).

Vajjon elérheti-e az ember a tökéletességet? A mindennapi beszédben római ember bizonyára kész volt egy derék életű embert *vir sanctus*-nak

nevezni. Cicero és Plinius gyakran használják ezt a jelzőt. Tehát a derék élet már szentségnek látszott, és úgy olvassuk, hogy a Scipiók, Lælius és mások sanctusok voltak, kik az elyseumi mezőkön folytatják másvilági életüket. Ha valakinek, akiről tudomásunk van, akkor Marcus Aurelius császárnak, a saját maga véleménye szerint Titus császárnak is joga volt erre a jelzőre. Titus, «az emberi nem gyönyörűsége» (amint nevezték), midőn halálos betegen vitték át a városon, szétlebbentette gyaloghintójában a függönyöket, hogy még egyszer lássa az égboltozatot, és azt mondta, hogy bűn nélkül hagyja itt a világot, mert csak egyszer tett életében olyat, amire bűnbánólag emlékezhetik vissza. Hiába kutatták halála után, hogy miféle tettére célzott.

Viszont Juvenalis fogát csikorgatva kiált fel, hogy széles e világon nincsen sanctus ember. És tulajdonkép ez a felfogás felelt meg a szigorú tannak. Nem élt soha lángeszű ember, ki ne szorulna elnézésre, véli Seneca. Ebből magyarázható, hogy bár teremtett eszményeket a római stoa, de nem eszményi hősöket. Szentté-avatást elvileg kerültek, és így minden rómainak, még a legjobbaknak is hiányzik a nimbuszuk. Nem akarták, mert még a legjobbakban is mindig találtak hibákat. Csak isten tökéletes és teljesen tiszta ember sohasem fog születni e földön.

Mindazáltal egyes erények bemutatására felkutattak mintaembereket, mert felfogásuk szerint csak a mintakép sarkalja a becsvágyat a jóra. Ennek a kutatásnak pedig rendkívül különös és a jövendő korokra igen mély hatású következménye az volt, hogy a római történetírást a

régitől eltérő módszerhez vezette. Mert meg kell állapítanunk, hogy ebben a korban minden érzék elveszett az államok politikai története, háborúk, közigazgatás, közgazdaság iránt. A derék tisztviselők egész tömege még mindig szolgálatában áll a példátlan tökéletességgel szervezett birodalmi közigazgatásnak; senki sincs közöttük, aki ne érezné a maga hivatása körében a kor gazdasági nehézségeit; de senkisem veszteget rá csak egy szót is. Csupán az ember a maga erkölcsi lényében, a hősiség, a történet nagy alakjai érdeklik a társadalmat. A történetírás szétmállik és teljesen elmorzsolódik a morál szolgálatában. Plinius egy ízben meglátogatja az előkelő öreg Spurinnát, s ugyan miről beszélgetnek sétakocsizásuk alatt? Nem színházról, irodalomról vagy pénzügyletekről, hanem az erényről, kiváló emberek tetteiről és a tanulságokról, melyeket belőlük le lehet vonni. A mindennapi életnek ily jelenete szimptomatikus; nagyon sokan így viselkedtek akkor. Forró vágy fogta el az embereket az erény után és a császárkori irodalomban az egész római történetírásnak célja kiváló egyéniségek tetteit és szavait feljegyezni. Az ekkor élő Plutarchos is ennek a szellemnek a képviselője. Így forgácsolódik szét a történelem biografiára és anekdotára, az erkölcsi példák laza sorozatára. És ez az irány uralkodik, anélkül, hogy valaha megszakadt volna, a középkoron át egész a tizennyolcadik századig. Ebben az értelemben hatott Cornelius Nepos a tanulóságra, nálunk különösen Kölcseyre; a francia forradalom férfiainak Plutarchos volt a bibliájuk. Goethe és Schiller folyton tanulmányozza a plutarchosi életrajzokat és

Schiller balladái tulajdonkép csak történeti anekdoták feldicsőítése erkölcsi éllel. És csak így értjük meg a legkomorabb római történetírót, Tacitust is, mert ő sem igazi történetíró, hanem moralista. Komoly papi hangulat uralkodik ezekben az emberekben; a világtörténet most már csak erkölcsi világítélet; ez a tudat tölti el őket teljesen. Nevelni akarták a jövendő nemzedékeket, s ezért folyamodtak a multhoz. Ebből a szempontból kiindulva rajzolták meg a multat, s a császári korszak ethikája egyházi közvetítés nélkül is nevelője lett a későbbi nemzedékeknek.

De pillantsunk most már vissza. A vad ősember époly lassú haladásban válik nemesítés folytán kultúremberré, mint a vad növény is kertészeti ápolással lesz kultúrnövénnyé. Itt is, amott is a meglevő tulajdonságok fokozásával vagy mérséklésével történik e csodamunka. De a hasonlat sántít. Mert az ember kert is, kertész is egyúttal. És ez a legnagyobb csoda. Ő az a varázsló, ki évezredek folyamán az állatias élet posványából üstökön ragadja önmagát és hihetetlen magasságba emelkedik. Tegyük az üstök helyébe az észt, akkor a metafora találó és igaz.

Ez az ész az ősrómaiban is megvolt. Mindazáltal újra hangsúlyozzuk, amit különben majdnem minden fejezet megtett, hogy tényleg a görögök voltak azok, kik a római népet és szellemi örököseit, tehát az európai népeket e nagy evolucióhoz fölsegítették. A görögök maguk nagy művészek, nagy gondolkodók, nagy tudósok voltak, kiknek történeti hivatása az volt, hogy világraszóló eszméket szórjanak szét, de azokat

a gyakorlati életbe átvinni nem volt sem hatalmuk, sem praktikus érzékük. Erre a nagy feladatra a római nép vállalkozott. Persze sok elveszett az eredeti eszmék finomságából, szellemeből, míg azok a világon megvalósulhattak ; de így van ez népeknél is, egyeseknél is egyaránt. Tegyünk próbát az emberi nagy eszmék óriási területén akárhol, legyen az vallás, művészet, tudomány, politika; majdnem mindig azt tapasztaljuk, hogy az a nép vagy az az ember, ki az új eszmét szülte, ritkán érhette meg, hogy maga arasson a megvalósulás terén babérokat. Ez oly tragikum, mely néha egész nemzetnek, de még több egyénnek, nálunk magyaroknál is, keservesen szívta fel szíve vérét. Hogyan is nevelhette volna a kis Hellas az európai népeket? Honnan vette volna a hatalmat? Mily szegényesnek és jelentéktelennek tűnik fel mai zavarai között is Görögország, nyomorult falvaknak, piszkos városoknak és megható romoknak országa!

Mi másképen áll Róma ma is ragyogó templomkupoláival és palotáival! De Görögország pusztulása már az ókorban befejezett tény volt. Már Kr. u. 100-ból olvassuk a következő emlékezetes szavakat, melyek egy rómaihoz voltak intézve. Ennek a rómainak feladata volt, hogy a császárnak teljeshatalmú legatusaként rendezze az ókori Hellas viszonyait ; a hozzá intézett levél egyik helye így szól : «A görög városok ma kicsinyek és jelentéktelenek ; maga Spárta és Athén csak árnyékai a multnak és ma már olyanok, mint az elaggott vén emberek. De annál nagyobb tisztelettel járulj eléjük. Légy tisztelettel templomaik iránt, légy tisztelettel történetük iránt. Kiméld

e népet ; hagyd meg önkormányzatának szabadságát és ne okozz neki keserűséget. Mert Hellasban alakult ki a humanitás először, Hellas az a föld, hol az emberek a legemberségesebbek és a szabad emberek a legszabadabbak. Ez az a föld, melynek mi magunk rómaiak is a törvényt és jogot (vagyis társadalmi fejlődésünket és kultúránkat) köszönjük.»

Tehát még törvényt és jogot is. Valóban szép, hogy római ember volt, ki ezt az igazságot kimondta, a gyakran idézett Plinius. Vele együtt még két rómait lehet megemlítenünk, kik ilyest még előbb hangoztattak : Cicerót és Horatiust. Tényleg ez a három római irodalmi ember volt a görög szellemmel legkongeniálisabb; bennük nyilatkozik meg az, ami más római emberben alig nyilvánult meg : a komolysággal párosult humor. Mind a három melegen és átértő ésszel ismeri el a görög szellem felsőbbségét, mind a háromban a tanítványnak igazi és mély hálája nyilatkozik meg. E három rómainak igaza volt. És ha van is bennünk hálaérzet kultúránk megalapozói, a rómaiak iránt, nekünk is velök együtt kell éreznünk, hogy köszönettel elsősorban a görögöknek tartozunk.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 3838/1951. sz.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	5
I. A fejlődő Róma	7
II. A főváros és lakosai	34
III. Iskolai és szellemi élet	65
IV. Jogélet	89
V. A vallás	101
VI. A művészetek	118
VII. Az erkölcs	141

BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA
BUDAPEST